

Theresienstadt og de danske jøder

Hans Sode-Madsen

Den 12. oktober 1941 holdt Reinhard Heydrich sin første officielle tale for en række højtstående embedsmænd samlet på slottet i Prag. Heydrich havde gjort en strålende karriere op gennem SS-systemet, senest som chef for Sikkerhedstjenesten inden for det kæmpestore sikkerhedsapparat under navn af Reichsicherheitshauptamt (RSHA), og var nu placeret som stedfortrædende rigsprotector over Böhmen og Mähren, den vestlige halvdel af det tidligere Tjekkoslavakiet. Han var kendt som en ambitiøs, dygtig og skrupelløs administrator, og som indædt jødehader. Sine civile og militære embedsmænd forklarede han nu, at Protektoratet skulle renses for jøder i løbet af et par måneder. Blandt tilhørerne var Heydrichs nærmeste medarbejder, jødereferent i Gestapo, SS-Obersturmbannführer Adolf Eichmann, den enkeltperson, der besad den største organisatoriske viden om gennemførelsen af Endlösung-projektet. Han havde imponeret sine foresatte ved at etablere et højeffektivt bureaukratisk system, Zentralstelle für jüdische Auswanderung, i Wien, hvorfra der først arrangeredes udvandring, efter Ruslandsfelttoget deportationer til ghettoer og KZ-lejre. Zentralstelle havde yderligere en egen filial i Prag, og det var herfra Eichmann og hans embedsmænd skulle føre Heydrichs jødeudrensning ud i livet.

Eichmann fandt dog planen for ambitiøs og forhastet. En måde at redde chefens ansigt på var at få samlet Protektoratets jøder, i alt omkring 80.000, midlertidigt inden for et enkelt, snævert geografisk område. Blandt flere muligheder kom garnisonsbyen Theresienstadt på tale. Eichmann kendte ikke stedet, tog på besøg – og fandt byen uegnet. Den var for lille til formålet, inden for voldene blot 500x700 meter. På den anden side havde byen nogle indlysende fordele. Kasernebygningerne var velegnede til massebeboelse, by- og fæstningsmurene afskar på en nem måde kontakten til omverdenen, og bevogtningsarbejdet kunne udføres med et ganske lille mandskab. Desuden lå der en jernbaneforbindelse i nærheden. Tæt ved lå Gestapofængslet Kleine Festung med eneceller, galger og henrettelsespladser.

Theresienstadt – drømmen om et lille Palæstina?

På samme tid fandt et uafhængigt, parallelt initiativ sted. Den jødiske menighed i Prag overvejede i al hemmelighed planer til oprettelse af ghettoer og arbejdslejre i Protektoratet, de sidste i tilknytning til store industrivirksomheder som fx Skoda-værkerne. Menighedens leder, Jakob Edelstein, senere den første "jødeældste" i Theresienstadt, havde ved selvsyn i sommeren 1940 oplevet forholdene i ghettoen i Lodz, hvor de umenneskelige tilstande blev søgt imødegået med netop bidrag til rustningsindustrien, og det var herfra Edelstein havde sin inspiration. Sat på spidsen var argumentet, at det var dårlig økonomi at sende Protektoratets jøder til Polen.

De to initiativer forenedes i oktober 1941, hvor SS-Sturmbannführer Hans Günther fra Zentralstelle i Prag bad menigheden der om at udfinde egnede steder med under 6.000 indbyggere til indretning af en ghetto. Blandt to forslag var Theresienstadt. Og hermed blev det. Ghettoen blev underlagt Zentralstelle og styredes af en SS-kommandant, en lille SS-administration og en jødisk selvforvaltning bestående af en Jødeældste og et Ældsteråd, titler hentet ud af det berygtede antisemitiske propagandaskrift, Zions vises protokoller. En inferior race som den jødiske kunne jo ikke ledes af noget så arisk som en direktør i spidsen for en direktion. Prag menigheden tog nu fat på i mindste detalje at udforme konstruktionen af en jødisk by, en mønsterby skabt af jødiske arbejdere i samtlige funktioner og drevet af jøder på alle administrative poster. En slags skaberglæde greb planlæggerne, en følelse af

mission. De var i færd med at bygge et himmerige, der skulle frelse alle Protektoratets jøder, skriver Ruth Bondy i sin biografi over Jakob Edelstein. I Edelsteins bevidsthed indgik drømmen om at kunne redde de unge igennem ghettotilværelsen, sørge for, at de i Theresienstadt blev fagligt uddannet, holdt i god fysisk og psykisk form, så de "til sin tid" kunne opfylde den zionistiske drøm om et eget hjemland, Palæstina.

Selv om der i det ydre var en fælles stræben efter mønsterghettoen Theresienstadt, hvilede den zionistiske drøm på en stor illusion. For Heydrich og hans efterfølger Kaltenbrunner blev målet Endlösung aldrig tabt af syne. Om ikke før stod det klart, da de første transporter mod Øst tog deres begyndelse kort ind i 1942. Ældsterådet kendte sandheden, men valgte at holde den for sig selv, og da de første transporter mod Øst tog deres begyndelse kort ind i 1942, anede også ghettobeboerne, hvor det bar hen. Alle valgte dog at leve på illusionen, så længe den varede – dvs. sjældent mere end et halvt år. Alternativet havde været psykisk kollaps for den enkelte og for ghettoen som helhed.

Et bedrag tager form. Udviklingen efter Wannsee-konferencen januar 1942

Den 19. januar 1942 aflagde Eichmann lynvisit i Theresienstadt. Han fandt, at forholdene var i orden og godkendte konstruktionen af køjesenge i to etager og af standardfraserne på de postkort, fangerne skulle sende hjem til beroligelse for familie og venner – intet var for småt for Eichmann. Men han havde travlt. Dagen efter havde Heydrich sammenkaldt til møde i den smukke Berlinerforstad Wannsee. På dagsordenen stod det tyske civile og militære administrative apparats koordinering af udryddelsen af Europas 11 millioner jøder.

Fra begyndelsen havde SS blot tænkt sig Theresienstadt som opsamlings- og gennemgangslejr for Protektoratets jøder, men efter Wannsee-konferencen ændrede projektet karakter, både hvad angik omfang, den praktiske funktion og den bedrageriske konstruktion. Af mødereferatet fremgår, at jøder over 65 år ikke skulle evakueres, men overføres til en Ældreghetto, nemlig Theresienstadt. I Altreich (Tyskland og Østrig), Ostmark (de baltiske lande og Hviderusland) og Protektoratet fandtes på dette tidspunkt omkring 100.000 i denne alderskategori. Overføres skulle ligeledes invalider over 55 år, krigsinvalider og soldater, der havde modtaget jernkorset af 1. grad, alle med deres koner. Tillige ægtefæller fra ikke mere bestående, blandede tysk-jødiske ægteskaber samt enkelte brøkjøder. Med tiden udvidedes feltet af jøder til denne Lejr for Privilegerede (Vorzugslager) til også at gælde såkaldt prominente jøder, altså højtstående politikere og embedsmænd, kulturpersonligheder, videnskabsmænd og kunstnere, foruden særligt udvalgte jøder fra Holland og danske jøder. Heydrich var så tilfreds med sin konstruktion, at han forudså, at med denne "hensigtsmæssige løsning" ville de mange forsøg på indblanding fra højtstående embedsmænd med familiær eller arbejdsmæssig tilknytning til jødiske kredse med ét slag være elimineret.

Afgørende for Theresienstadts oprettelse og eksistens var fra dette tidspunkt dens funktion som iscenesat bedrag garneret bag sproglig kamuflage. Et par eksempler: Betegnelsen Ældreghetto gav mening, når alle yngre og arbejdsduelige jøder var sendt til Arbeitseinsatz i østområderne, og kun de gamle, ikke-arbejdsduelige var ladet tilbage. Enhver kunne forstå, at der måtte tages et vist hensyn til de gamle – selv om de var jøder. Ligeledes var det endnu på denne tid ubekvem for regimet, hvis det slap ud til offentligheden, at rigstyskere, der under Første Verdenskrig havde sat liv og lemmer ind for fædrelandet, eller at kunstens og videnskabens koryfæer, indtil for nylig nationens stolthed, uden videre blev slået ihjel. En oplagt

sproglig forklædning var derfor bopælsskift (Wohnsitzverlegung). Senere blev absurditeten drevet så vidt, at ældreghetto blev lanceret som synonym med alderdomshjem og rekreativshjem.

Det sproglige blændværk blev fulgt op af et administrativt bedrageri af eksempelløs, pragmatisk kynisme. Nøgleordet var selvforvaltning. I løbet af 1940 iværksattes en ghettoisering i Polen med de store ghettoer i Warszawa, Lodz og Lublin blandt de mest berygtede. For ikke at binde for mange ressourcer til administrationen af opholdsindskrækningen – atter en kunstfærdig omskrivning – indførtes overalt et ghetto-selvstyre. Som nævnt blev også Theresienstadt underlagt en jødisk selvforvaltning med en jødeældste som eneansvarlig for alt, hvad der foregik i byen. Det var kun med ham, tyskerne forhandlede. Til at rådgive sig havde han to stedfortrædende jødeældste og et ældsteråd på omkring 20 personer, alle udnævnt af Zentralstelle i Prag.

Forvaltningen var efter bedste østrig-ungarske forbillede bureaukratisk monstrøs og altomfattende. Såvel for den centrale jødiske forvaltning som for den enkelte ansatte var den tillige et led i overlevelsesstrategien. Adskillige tusind ghettobeboerne var beskæftiget som embedsmænd og i hjælpefunktioner på alle niveauer. Alt reguleredes gennem tildeling af attester, købe- og rationeringsmærker. Under den jødeældste sorterede et Centralsekretariat, politi (Ghettowache), detektivafdeling, brand- og luftværn, bedriftskontrol, folkeregister og bankvæsen (Bank der jüdischen Selbstverwaltung). I Centralsekretariatet samledes alle tråde, og herfra udgik bl.a. dagsbefalinger og meddelelser om deportation. Folkeregistret var et kompliceret personalarkiv, der foruden at registrere den stadige strøm af nytillkomne, administrerede liv og død ved at frasortere de grupper af indbyggere, der af Centralsekretariatets transportafdeling var udset til transport mod øst. Registreringssystemet var fintmasket og honorerede til fulde tyskernes ønsker om udsortering efter nationalitet, alder, erhverv, fysisk tilstand eller straffeattest. Folkeregistret førte tillige minutvis statistik over alt, hvad der passerede i ghettoen. En Arbejdscentral mestrede den nærmest uløselige opgave at skabe og organisere tilstrækkeligt med arbejde til, at arbejdspligten for alle arbejdsduelige mellem 14-65 kunne overholdes i mellem 60-80 timer om ugen. Hvervet løstes normalt på den måde, at flere end nødvendigt beskæftigedes ved pågældende funktion, eller at arbejdstiden var stærkt reduceret i forhold til normen. En særlig gren af Arbejdscentralen var Arbejderforsorgen (Arbeiterbetreuung), der administrerede en række eftertragtede goder, som fx tildelingen af ekstra madportioner som præmie for særlig indsats, reparationsmærker til tøj og sko, anvisning af bedre boliger og hyppigere tøjvask. Afdelingen for den indre forvaltning, et slags indenrigsministerium, tog sig af retsvæsenet, boligforhold, personregistrering og postbesørgelse. Især voldte reguleringen af de overfyldte boliger et besvær, der lokalt var overladt hus- og rum-ældste. Ud fra ideen om selvforsyning og bidrag til rustningsindustrien var Økonomiafdelingen vigtigst og størst. Den omfattede store, selvstændige afdelinger for proviantering, håndværk og produktion, landbrug, lagerstyring og spedition, alt pindet ud til mindste enhed, så man havde fuldt overblik over produktionen til krigsindustrien og til egne fornødenheder. Den tekniske afdeling administrerede bygningsvedligeholdelse, vand, gas og elektricitet, samt vej- og jernbaneanlæg. Finansafdelingen fungerede som en art revisionsvirksomhed for Økonomiafdelingen og banken. Sundhedsvæsen og forsorg var endnu et gigantisk administrativt apparat, der overvågede ambulatorier, hospitaler og klinikker, og tilså forsorgen for spædbørn, gamle, blinde, døve, invalider m.fl. Arbejdet her var særligt frustrerende, fordi de kategorier af ghettobeboere, afdelingen tog sig af, ikke var produktive, i SS' øjne nærmest til

overs, og derfor tilførtes Sundhedsvæsen og forsorg langt fra de ressourcer, som byens skæve alderssammensætning og beboernes sundhedstilstand krævede. Som nævnt var det efter Wannsee-konferencen fastlagt, at Theresienstadt var en ældreghetto, og at jøder over 65 længst muligt skulle friholdes for transporter mod Øst. De lægemidler, der fra bl.a. Røde Kors blev sendt til Theresienstadt, blev konsekvent inddraget som "kontrabande" og afsenderen fik et venligt brev om, at forsendelsen var unødvendig, for i Theresienstadt herskede ingen mangel, heller ikke på medicin. Ungdomsforsorgen, tog sig af beskæftigelses- og fritidsforanstaltninger. Virksomheden omfattede derimod ikke skole og undervisning, af den simple grund, at det her som i alle andre ghettoer var forbudt. Og endelig var der Fritidsforvaltningen (Freizeitgestaltung), der dækkede alt indenfor kunst, kultur, musik og sport.

Ikke blot på grund af sin status som Lejr for Privilegerede og Ældreghetto var Theresienstadt i sin tre et halvt år lange eksistens et af det nazistiske Endlösung-programms mærkeligste fænomener. Den lige skitserede administration var enestående og byggede dels på en indgroet respekt for lov og orden i et hierakisk system med Ældsterådet øverst og rum-ældste nederst, dels på ghettoledelsens iver efter at bevise, at selv under de givne betingelser var det muligt at opretholde normale livsbetingelser med en basal standard for hygiejne, kultur og menneskelig adfærd. Intet tyder på andet, end at alle involverede gjorde deres bedste for at etablere en modelghetto og var stolte af deres arbejde. Takket være den massive koncentration af veluddannede, højt specialiserede tjekkiske, tyske og østrigske jøder, lykkedes det at komme ganske tæt på målet. Et af de bedste eksempler var den gennemgribende renovering af vand- og elektricitetsforsyning, som byen nyder godt af den dag i dag. Man deltog herved i det bedrag, som SS ønskede at fremme, ja, ligefrem havde kalkuleret med, og i det selvbedrag, som var en del af overlevelsprocessen.

Selvforvaltningen og lovligheden i forening betød, at SS-administrationen kunne indskrænkes til kun at omfatte 10-15 personer. Bevogningsopgaverne var lagt i hænderne på et lille tjekkisk gendarmerikorps hjulpet af omkring 150 jøder i den særdeles nidkære Ghattowache. Flugtforsøg hørte til sjældenhederne. I alt forsøgte 37 at flygte, heraf blev de 12 ført tilbage. Det var ellers ikke specielt vanskeligt at undslippe, men loyaliteten overfor ghettoledelsens anstrengelser for at etablere en tålelig tilværelse var så vidt vide stærkere end frygten for kollektiv afstraffelse fra SS' side. Et tilsvarende mønster gentager sig, når det drejer sig om en helt anden form for flugt: selvmordet.

Theresienstadt-historikeren par excellence, H.G. Adler, der selv sad i ghettoadministrationen, har påpeget, at selvforvaltning havde nogle meget ubehagelige konsekvenser. Først og fremmest blev transporterne mod Øst hverken forhindret eller udskudt. Men dernæst udvikledes et vidtspundet system af korrupsion omkring Ældsterådet og dets leder, øjentjeneri over for såvel Selvforvaltningen som over for SS-administrationen. I kampen for at redde menneskeliv blev grænsen mellem servilitet og kollaboration udvisket. Det var fx praksis, at Ældsterådet fik besked på, at der den og den dato skulle udsøges 1.200-1.300 til en transport på 1.000. Ældsterådets medlemmer havde ret til hver at fravælge op til 30. At dette gav anledning til overtalelsesforsøg på alle niveauer, kan ingen undre sig over. Problemet var blot, at korrupsionen meget hurtigt bredte sig til alle områder af administrationen, stærkt befordret af det hierakisk-bureaukratiske system. Det er i denne sammenhæng en ringe trøst, at således var forholdene i alle ghettoerne.

Tilfangetagelsen

Den 1. oktober 1943 ved halvtitiden om aftenen blev dansk politi over fjernskriverne underrettet om, at de tyske myndigheder i nattens løb agtede at foretage anholdelse af, hvad man kaldte rigsfjendske elementer. Umiddelbart efter blev telefonerne afbrudt, og Udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, havde derfor besvær med at komme i kontakt med sin modpart, den rigsbefuldmægtigede Werner Best, og få sine værste anelser af- eller bekræftet. Var de månedlange rygter om en forestående aktion mod de danske jøder nu blevet til virkelighed? Kort før midnat ankom han til Dagmarhus, hvor dr. Best bekræftede, at aktionen gjaldt jøderne. Straks næste morgen ville de blive ført til Tyskland. Helt efter bogstaven i Wannsee-konferencen meddelte han, at de arbejdsdygtige ville blive sat til forskelligt arbejde, og de ældre og ikke arbejdsdygtige ville blive ført til Theresienstadt, en by i Böhmen, hvor jøderne havde selvstyre og levede under ordentlige forhold. Derfra ville de godt kunne korrespondere med omverdenen, fx også med deres pårørende i Danmark. De kom ikke til at lide nød, og de ville ikke blive sendt til Polen. Hvad angik aktionens omfang oplyste Best, at den gik ud på anholdelse og deportation af heljøder, altså ikke kvart- eller halvjøder (Mischlinge eller brøkjøder). Han kunne ligeledes berolige med, at den ikke omfattede en jøde eller jødinde i et ægteskab, hvor den anden part var arier, smagfuldt kaldt Mischehe. Endelig forelå der ikke noget om konfiskation af jødernes ejendom.

I betragtning af, at Svenningsen i den forløbne måned var blevet holdt hen med tom snak, var redegørelsen usædvanlig klar. Blandt de mere ubehagelige elementer noterede han sig, at de arbejdsdygtige skulle arbejde i Tyskland. I Udenrigsministeriet vidste man godt, at begrebet Arbeitseinsatz dækkede over slavearbejde til man segnede. Positivt var på den anden side løftet om ikke at blive sendt til Polen — hvad dette indebar havde man tillige en klar forestilling om — hvis man da ellers kunne stole på tilsagnet. Theresienstadt havde man derimod ikke noget tydeligt billede af.

Ethvert forsøg på at ændre eller udskyde aktionen var frugtesløst. Heller ikke en omgående efterprøvning af løftet om undtagelse for brøkjøder og jøder i blandede ægteskaber var mulig. Svenningsen fik besked om, at der ville blive foretaget en efterkontrol inden afrejsen fandt sted, hvilket senere viste sig at holde stik. Men at den ikke kunne udsættes, blev meddelt i utvetydige vendinger den følgende formiddag.

Til Københavns frihavn havde Sonderkommando Eichmann rekvireret transportskibet Wartheland til 5.000 jøder, og på Ålborg rangerterræn stod 40 godsvogne rede til at modtage sin last på 2.000 jøder. I Theresienstadt var man i fuld gang med at gøre plads til danskerne.

Blandt danske jøder og i det danske udenrigsministerium havde man kun et marginalt kendskab til Theresienstadts eksistens. "Vi ville helst til Theresienstadt. Vi vidste ganske vist intet, hverken om lejrene i Østeuropa eller om Theresienstadt. Men det var, som om navnet lød mere sympatisk. Desuden havde vi af og til haft nogen forbindelse med Theresienstadt. Vi havde sendt enkelte pakker derned, og deres modtagelse var blevet bekræftet" skrev overrabbiner Max Friediger i sine erindringer. I København, hvor de fleste jøder boede, lykkedes det imidlertid Gestapo at pågribe 202, der den 2. oktober sendtes direkte fra Københavns frihavn til Theresienstadt om bord på Wartheland. Som rejsefæller havde de 150 kommunister, der var blevet bragt ind fra Horserødlejren, og for hvem rejsen gjaldt

KZ-lejrene Stutthof og Ravensbrück. På Fyn og i Jylland arresteredes yderligere 82 jøder. Fra opsamlingsstederne i Ålborg, Randers, Vejle og Kolding gik togrejsen ned gennem Jylland i aflåste godsvogne, der hverken var udstyret med bænke eller halm. Efterfølgende opsamlingstransporter fra Horserødlejren over Helsingør til Gedser foregik dog i almindelige, aflåste passagervogne, mest for ikke at tiltrække sig unødigt opmærksomhed. Gik vejen over Horserød eller andre opsamlingssteder, skete der forinden en udsortering af kategorierne Mischlinge og Mischehe.

Den 5. og 6. oktober ankom de første to transportere med henholdsvis 83 og 198 danskere til Theresienstadt. Under vejs ved Roskilde var det lykkedes tre af fangerne at springe ud af et vindue. I de efterfølgende uger indfangede Gestapo yderligere 190 jøder under deres flugt til Sverige, hvorved det samlede antal tilfangetagne, flygtende nåede op på i alt 197. Også disse sendtes ved transportere den 13. oktober og 23. november 1943 sydover. Og så sent som 13. januar og 20. april 1944 ankom hhv. 8 og 2 danskere til lejren, eftersendt fra Sachsenhausen og Ravensbrück. Således nåede antallet af danske jøder i Theresienstadt op på 481, heri inkluderet de jøder, der siden 1933 var flygtet fra Tyskland, Østrig og Tjekkosllovakiet. Sammen med de såkaldte Ligabørn og landvæsenseleverne, omtalt i Lone Rünitz bidrag ovenfor, udgjorde denne gruppe 110 personer. Når der i tidernes løb har cirkuleret ret forskellige talangivelser på "danske jøder i Theresienstadt", har det flere årsager. Bortset fra definitionsspørgsmålet jøde/ikke-jøde og dansker/ikke-dansker, der ikke er helt så enkelt, som det ser ud, var der faktisk store problemer for myndighederne med at få sammenflettet nøjagtige fortegnelser. Befolkningsregistreringen i form af folkeregistre og folketællinger var ikke pinligt pålidelig og indeholdt ikke altid oplysninger om trosretning, og det tyske RSHA-bureaukrati viste ingen større velvilje hvad angik lister over deporterede. På utallige rykkere oplystes det i januar 1944, at allierede bombninger af Berlin havde ødelagt arkiverne og dermed listerne. Om ønsket ville Theresienstadts fintmaskede folkeregister nemt have kunnet klare denne sag. Fra Udenrigsministeriets side opererede man imidlertid med en endelig navneliste på 481 personer. Selv om Gestapo formelt kun accepterede 295 som "ægte" danske jøder, nød alle 481 reelt de samme privilegier, herunder beskyttelsen mod transport til Auschwitz-Birkenau.

Så snart den dansk-tyske grænse var passeret, foregik rejsen i usle, snavsede kreaturvogne, 40-50 personer i hver vogn. Fra skibet lagde til i Swinemünde, til vognlugerne blev åbnet to et halvt døgn efter, fik fangerne et par gange under vejs lov til at stige ud og forrette deres nødtørft midt på den åbne mark. Forplejningen bestod af et halvt kilo brød og en skefuld marmelade. Marmeladen måtte spises på stedet, fordi beholderen om dagen skulle bruges til drikkevand, om natten fungere som latrinspand.

Ser man nærmere på listerne over de danske Theresienstadt-fanger falder det i øjnene, at Ligabørn, landvæsenselever og Østjøder udgjorde over 80% af de tilfangetagne. En fortegnelse over "Emigranter fra Danmark", altså bl.a. Ligabørn og landvæsenselever, udarbejdet i Theresienstadt i juli 1944, viser at alene disse omfattede 127 personer. Dårligt fungerende netværk og kommunikation spillede ind, men også troen på, at det danske samfund og Gud holdt hånden over én tæller med. Ser vi bort fra de 110, der den 5.-7. oktober blev fanget i Gilleleje, er det slående, at de fleste blev taget i deres hjem. Således Ligabørnene og landvæsenseleverne, der boede på landet, og de ofte fattige og religiøse Pogromjøder, indvandret fra Østeuropa omkring århundredskiftet. Medlemmer af de assimilerede gamle jødiske slægter, de velhavende og dem med gode forbindelser ud i det danske samfund havde størst held med flugten til Sverige. Med få nuancer bekræftes indtrykket af

svensk diplomatisk materiale, Werner Best's indberetninger til Berlin 7.-8. oktober og af referaterne fra departementschefsmøderne.

Byen og ankomsten

På landevejen fra Dresden til Prag ligger garnisonsbyen Theresienstadt, tjekkisk Terezin. En marmorplade på fæstningsmuren fortæller, at den østrig-ungarske kejser Josef II. i oktober 1780 anlagde byen og opkaldte den efter sin mor, Maria Theresia. Ironisk nok var samme kejserinde kendt for at have taget initiativ til masseuddrivelse af landets jøder. Efter tidens forsvarsteoretiske principper var byplanen helt geometrisk med snorlige gader i op til 700 meters længde. Indenfor murene på et areal af blot 400 hektar lå 13 store kaserner bygget i tung, næsten knugende østrigsk senbarok, og omkring 200 små beboelseshuse. Kaserner og huse var med få undtagelser dårligt vedligeholdt og rummede få eller ingen sanitære installationer. Vandforsyningen var elendig og vandet sundhedsfarligt, elektricitet og gas var kun indlagt i de sidst renoverede kaserner. Fra december 1941 og frem til sommeren 1942 rummede byen dels et arisk kvarter, dels et ghetto-område, adskilt ved en bræddevæg, men herefter var byen rent jødisk. Gadenavnene blev erstattet af bogstaver, Q for Querstrasse, L for Langestrasse, mens kaserner og huse identificeredes ved en kombination af romer- og arabertal, fx C III og L 408. Centrum domineredes af en stor markedsplads og en kirke, foruden af to små parkanlæg. Men på trods af disse forsøg på oplivende indslag var det samlede indtryk en misligholdt og usund lille by. Bortset fra et bryggeri og en mølle fandtes ingen industri i Theresienstadt. Befolkningen på omkring 4.000 levede af garnisonen, dvs. ernærede sig hovedsagelig som værtshusholdere og bordelværter. I november 1941 rykkede som nævnt det første arbejdshold Prag-jøder ind i byen og påbegyndte omdannelsen fra militær forlægning til jødisk ghetto. Hurtigt efter rullede godsvognene afsted med deres tusindtallige last af tjekkiske jøder.

Da danskerne kom til Theresienstadt var 45.000 jøder klumpet sammen på et areal, der i det højeste var beregnet for 10.000 indbyggere. I sommeren 1943 var der anlagt jernbanespor direkte ind i ghettoen, ikke for at gøre jødernes ankomst mere bekvem, men af hensyn til transporten af varer ind og ud – og af mennesker Østpå. Danskerne slap altså for at gå de 3 km fra den nærliggende jernbanestation, Bauschowitz, en kærkommen gestus efter næsten 3 dage i kreaturvogne! Overrabbiner Max Friediger huskede ankomsten således: "Kl. 9 om aftenen – tirsdag den 5. oktober – standsede toget. Vi var i Theresienstadt. Vore vogne åbnedes. Toget holdt foran en stor bygning – en kaserne. Ved hver vogn stod en tjekkisk gendarm. Lidt længere borte stod nogle SS-officerer, der med skarpt blik mønstrede hver eneste af os, der af jødiske fanger blev hjulpet ud af vognen. Den døde mand, vi havde med os, blev lagt på en trillebør og kørt bort, den sindssyge kvinde blev af fire håndfaste mænd løftet ud af vognen, og mens hendes skrig skar gennem luften, og uhyggestemningen nåede højdepunktet, forsvandt man med hende bag kasernens mure. Den døende kvinde blev lagt på en bære, og vi andre blev "udvagoneret" og på lastvogne kørt gennem den mørklagte by til "Aussigerkasernen". "Vi ville helst til Theresienstadt" skrev Max Friediger i sine erindringer. Nu var han nået frem, og hans forestilling om, at navnet lød sympatisk kom hurtigt på en prøve.

Det første møde med ghettoens umådelige bureaukrati var "Slusen"(Schleusse). Her blev de indskrevet som nytilkomne borgere og skulle besvare en endeløs række af spørgsmål om deres formueforhold. Hvor mange stykker sølvbestik, tæpper, ure, sengetøj de havde derhjemme. Og havde de penge i banken, på hvilke kontonumre osv. Dernæst gik turen til den særprægede modtagelse ved lejrkommandanten,

Obersturmführer Anton Burger, og Ældsterådets leder, Paul Epstein, der i sin indstuderede tale i florumvundne vendinger fortalte om tilværelsen i ghettoen. En sådan velkomst var endnu ikke set i ghettoens levetid og varslede for de undrende medfanger, at danskerne var noget særligt. "Efter hans tale at dømmes var det et helt slaraffenland. Man kunne købe ind, bo sammen med familien, og vi tænkte, så er det ikke så slemt. Men vi fik noget andet at mærke. Efter at have afgivet alt, hvad vi ejede, så var det jo ikke sådan at købe", skrev Salomon Katz i sin dagbog. Velkomstens efterfølgende akt var kort sagt mere realistisk end Epsteins velkomstord. Alle måtte aflevere alt af værdi, penge, fyldepenne, slipsenåle, manchetkanpper, ja også vielsesringe. Det hele blev nøje vurderet efter sin guldværdi. "Schöne Ernte", noterede lejrkommendanten sig med fornøjelse. Det eneste, de fik lov at beholde, var det tøj, de stod og gik i. Seancen sluttede med to absurditeter. Hver enkelt fik udleveret den gule jødestjerne i to eksemplarer, den ene til overtøjet, ghetto-tilværelsens meningsløshed printet med sorte, "hebraiske" bogstaver på gul bund. Og dernæst skulle man skrive et postkort – på tysk – til de venner og bekendte hjemme i Danmark, der levede i bekymret uvished. Med ført hånd kom postkortene til at lyde temmelig ens. SS forestillede sig åbenbart ikke, at modtagerne talte sammen og undrede sig over den skematiske udformning: "Vi er ankommet hertil for omtrent en time siden, og efter omstændighederne går det os godt. Frk. Bomholt har lovet mig at tage sig af mine ting. Foreløbig kan de blive hos jer, da jeg endnu ikke ved, hvor jeg skal bo, arbejde, og hvad jeg får brug for. Vi er i en by med kun jødiske beboere og jødisk selvforvaltning. Vi må kun skrive tysk, men jeg håber, at far eller Erik kan læse det. Kunne I engang sende mig nogle levnedsmidler? Skriv endelig snart." Det her kursiverede var beordrede fraser. Til standardfraserne hørte også, "vi er alle raske og sunde", "vi arbejder og har det godt" og ligende optimistiske signaler til omverdenen.

Den efterfølgende hverdag havde ingen af danskerne haft tilstrækkelig fantasi til at forestille sig. Uforberedt mødte de elendige boligforhold på overfyldte, uopvarmede lofter, lus, lopper og væggelus, uhumske hygiejniske forhold og en daglig angst for fremtiden. Man behøvede ikke at have opholdt sig lang tid i Theresienstadt for at blive vidne til transporterne østpå og den knugende håbløshed, der omgav disse ufrivillige afrejser. En konkret viden om gaskamrene i Auschwitz var dog kun Ældsterådet i besiddelse af, og den beholdt de for sig selv. Heller ikke overrabbiner Max Friediger, der sad i Ældsterådet, røbede noget. Mange af danskerne reagerede da også den første tid med apati og depression.

Den menneskeligt afstumpede virkelighed var til mindst detalje sat i system og reguleret. Den psykiske nedbrydning af individet startede med, at ægtepar adskiltes. Kvinder og børn kom til at bo i Hamburger kasernen og mændene skråt overfor i Hannover kasernens hestestald. Beboelsesrummene var stuvende fulde af køjesenge i op til fire-fem etager, og mellem sengene var der udspændt snore til vasketøj. Om vinteren var der isnende koldt, om sommeren ulideligt varmt. Foruden angreb fra især væggelus i tusindtal spoleredes nattesøvnen af det idelige renderi til latrinerne – den tynde suppe forlod hurtigt kroppen. Privatliv kunne der ikke blive tale om. Et system af hus-ældste og rum-ældste var det lagt i hænderne at holde "ro, orden og renlighed". Til ro og orden hørte bl.a., at lyset skulle slukkes kl. 22 (mørklægning), at holde nattevagt og se efter, at der ikke blev brugt for meget vand og elektricitet. Men den husældste var ikke mindst ansvarlig for, at centralforvaltningens ordrer blev efterlevet, således også at sikre "leverancen" af det rette antal ulykkelige, der var udsortet til østtransport.

Efter et kort ophold i den obligatoriske karantæne kom danskerne i arbejde. Alle

arbejdsduelige mellem 14-65 år var tilknyttet Arbejdsindsatsen. I arbejds hold på op til 100, de såkaldte Hundertschaft, blev man uddannet til efterfølgende indsats for byens selvforsyning og –forvaltning. Man producerede for krigsindustrien, rensede uniformer for blod og snavs og foretog omfattende finmekaniske reparationsarbejder. Til eksport fremstillede man damekonfektion, lædervarer, trælegetøj, bijouteri, galanterivarer og kunstreproduktioner i massevis, herunder dukker, som var stærkt eftertragtede af prominente besøgende fra RSHA. Da danskerne generelt var i god fysisk form, blev de i starten sat til det hårde arbejde i den lokale kulmine, som ligbærere, vej- og jernbanearbejdere eller – frygteligst af alt – som medhjælpere ved transporterne til Auschwitz. Mange af kvinderne kom i Glimmer-værket, hvor man spaltede marieglas til den krigsvigtige elektroindustri, et arbejde, der var så ensformigt trættende, at kvinderne for at holde sig vågne blev tvunget til at synge.

Kultur og sult

Mens alle koncentrationslejre var præget af en ubegribelig råhed og afstumpethed, var det et særkende for Theresienstadt, at der tillige eksisterede et blomstrende kulturelt liv. De første organiserede fritidsadspreddelser, kammeratskabsaftener, begyndte kort tid efter lejrens åbning, og fra omkring årsskiftet 1942–43 skete der en gradvis "normalisering" af hverdagen.

Med undtagelse af biografer (kun arier måtte se film) kunne byen mønstre så godt som alt det, der hørte til et udviklet kultur- og fritidsliv: teatre, koncerter, kabaretter, foredrag, kurser, biblioteker, sport osv., det meste på et imponerende højt niveau. Det var endda tilladt at spille "negermusik", altså jazz, at opføre teaterstykker, der ikke blev tolereret uden for murene, eller at holde foredrag om zionismen. Den repressive tolerance havde naturligvis sine grænser, man balancerede altid på usikkerhedens knivsæg, Ghettoens orkester og kor spillede ikke jødiske komponister, men kommandanten satte stor pris på opførelserne af de katolske rekvier af Mozart og Verdi! De kolossalt mange aktiviteter administreredes af den særlige Fritidsforvaltning, der lagde et stort arbejde i at mindske de uundgåelige lejrpsykosier. Kunstnernes honorarer bestod af et par skefulde sukker, lidt margarine, en stump pølse eller – en udskydelse af den uundgåelige transport øst på.

Skolegang var som nævnt forbudt, men den opfindsomme selvforvaltning kamuflerede den som fritidsbeskæftigelse for børn og unge. Tyskerne så igennem fingre med denne og flere lignende "uregelmæssigheder" og accepterede også, at der rundt omkring i byen opstod synagoger og afholdtes gudstjenester.

Indtil slutningen af februar 1944, hvor den første fødevarerpakke fra Danmark blev modtaget i Theresienstadt, var sulten imidlertid det problem, som ingen nok så god underholdning kunne bortvejre. Maden fra de store fælleskøkkener, bestod hovedsagelig af en grå suppe, hvori der flød kartoffelstumper eller byggryn. Af og til serveredes der noget, der gik under betegnelsen kød, og den ugentlige brødration var til at overse. Ernæringsmæssigt var det næsten totale fravær af protein og vitaminer katastrofalt. Så snart det blev tilladt at sende en meddelelse hjem til Danmark om, at man levede og hvor man boede, fandt man på udveje til at narre den pedantiske censur og fortælle, at man sultede. Kortskriverne udviklede med tiden en blomstrende fantasi. Blandt de mange påfund var at henvise til forfatteren Knut Hamsuns hovedværk ("Sult") eller at sende hilsener til mejeriet, bageren og slagteren hjemme i København. "Hils tante Irma og Eka Schulstad". Signalerne blev opfanget og forstået.

Et bemærkelsesværdigt besøg med et bemærkelsesværdigt resultat: Eichmann i København

Dagen efter deportationen, altså så tidligt som den 2. oktober, samledes kræfterne i den danske centraladministration for at sikre sig imod, at nye "opfejnings-razziaer" iværksattes, og at jøderne sendtes videre fra Theresienstadt til lejre og ghettoer i Polen. Werner Best havde samme dag lovet, at aktionen var slut, men kontrol var bedre end tillid. Først hen i november var man nogenlunde sikker på, at alle var sendt til Theresienstadt. Den oprindelige melding om, at de arbejdsdygtige jøder skulle fordeles til Arbeitseinsatz i Tyskland, var til alt held ikke blevet til noget. Desuden arbejdede man ihærdigt på, at danske embedsmænd eller Dansk Røde Kors fik adgang til ghettoen, og at det blev tilladt at afsende pakker, i første omgang med tøj, senere mad. Ret hurtigt stillede man sig fra tysk side positiv over for de danske ønsker. Omkring årsskiftet 1943–44 kunne man med tilfredshed konstatere, at det skridt for skridt var lykkedes at få ønskerne omsat til virkelighed eller i det mindste skaffet sig tilsagn om snarlig effektivering. Bag venligheden lå også den simple kalkulation, at enhver forsyning udefra var en reel besparelse for SS.

Allerede den 5. oktober rykkede Werner Best ud med en skriftlig tilkendegivelse af, at "halvjøder og personer med en lavere procent jødisk blod forbliver uberørt af de forholdsregler, der er truffet med hensyn til heljøder. Det samme gælder heljøder, som er gift med ikke-jøder." Samtidig gentog han, at der ikke var fare for nye jødeaktioner. For så vidt man overhovedet kunne stole på disse tilsagn, åbnede Best hermed op for den mulighed, at de i alt 20 fejlagtigt arresterede halvjøder og jøder i blandede ægteskaber kunne tilbageføres fra Theresienstadt.

Den 2. november 1943 besøgte Adolf Eichmann København. Efter eget udsagn kom han for at inspicere de mærkelige forhold i Danmark og finde ud af, hvem der egentlig havde ansvaret for den fejlslagne jødeaktion – og hvem, der havde magten i landet. Dagen efter sendte Werner Best et telegram til Reichssicherheitshauptamt i Berlin for at referere, hvad samtalerne med Eichmann havde ført til. Samtidig bad han om at få bekræftet, hvad han opfattede, dvs. udlagde, som en regulær aftale mellem de to SS-spidsere. Dette skete den 4. november. Situationen taget i betragtning og selv på baggrund af de retningslinjer, Heydrich afstak på Wannsee-konferencen, var der tale om en række forbløffende tilsagn: For det første skulle jøder over 60 år ikke mere anholdes eller deporteres. For det andet skulle deporterede halvjøder og jøder, der levede i blandede ægteskaber, sendes tilbage til Danmark. For det tredje skulle alle jøder, der var deporteret fra Danmark – altså ikke kun danske jøder, men også de til Danmark flygtede jøder, de såkaldt statsløse – forblive i Theresienstadt. Og for det fjerde skulle repræsentanter for de danske myndigheder besøge dem i nær fremtid.

Svartelegrammet uddybede aftalen ved at nævne, at der ikke måtte sendes levnedsmiddelpakker, men gerne tøjpakker, og at besøget i Theresienstadt ikke kunne finde sted før i foråret 1944. Da aftalen straks blev viderebragt til Udenrigsministeriet, kunne rammerne for den kommende hel- og halvofficielle hjælp til jøderne i Theresienstadt hurtigt afstikkes. Desværre gik det ikke helt så hurtigt med at få aftalen effektueret. Den 26. november mindede H.H. Koch, Socialministeriets departementschef og koordinator af hjælpearbejdet til KZ-fangerne, sin kollega Svenningsen om pakkeforsendelser, både mad og tøj, til Theresienstadt og understregede, at "Vi er herfra villige til at deltage i en forhandling vedrørende spørgsmålet om en rationalisering af tøjforsendelserne til de deporterede jøder og eventuelt en udvidelse til også at omfatte levnedsmiddelpakker." En ugestid

efter kunne Svenningsen viderebringe resultatet. Det var lykkedes, som en "engangs gunstbevisning" og med Dansk Røde Kors som mellemmand, at få lov til at sende tøjpakker indeholdende personlige effekter. Der måtte udvises den største forsigtighed og diskretion med forsendelserne. Ikke noget med at sende hele vognladninger af sted, blev det indskærpet Svenningsen. Gik man bag de mange formaninger var realiteterne dog, at blot hjælpen foregik diskret, var der helt pæne manøvremligheder. "Med hensyn til forsendelse af levnedsmidler har tyskerne bestemt erklæret, at dette er absolut udelukket. Det er vort indtryk, at man fra tysk side er betænkelig ved at gå med til at give de danske jøder en altfor iøjnefaldende præferencestilling, da det fra andre lande vil kunne medføre krav, som det er absolut udelukket at opfylde."

Hjælpen organiseres

For H.H. Koch var det afgørende at få centraliseret hjælpearbejdet i Socialministeriet. I de første måneder af 1944 havde man fået sammenstykket en viden om forholdene i KZ-lejrene Sachsenhausen og Stutthof, der klart viste behovet for et effektivt ledet, rationelt, stabilt og økonomisk velfunderet hjælpearbejde. Kochs temperament stod ikke til at overlade et så vigtigt anliggende til enkeltpersoner eller private institutioner, herunder Dansk Røde Kors. Man kunne bruge dem som medhjælpere eller som dække for ministeriets mere illegale aktiviteter. Her var tale om en statsopgave, og han anså Socialministeriet for mest egnet til at gribe ind over for trivielle vanskeligheder og bekymringer, hvad enten de udsprang af faktisk varemangel, stive paragraffortolkninger eller nervøs formalisme. Pakkerne skulle afsendes, så mange som muligt, så tit som muligt og med det rigtige indhold.

Meget hurtigt efter interneringerne etableredes hjælpekomiteer af de tilbageværende familiemedlemmer, i daglig og kærlig ministeriejargon kaldet "damekomiteerne". De var yderst effektive og højt værdsatte. Hvad angik jøderne var primus motor i det storstillede hjælpearbejde uden for Socialministeriets mure ernæringsfysiologen Richard Ege, hans kone Vibeke og Ruth Bredsdorff. Disse tre, der havde været meget aktive med at hjælpe jøderne til Sverige, satte nu deres energi ind på at organisere en "spontan" og effektiv håndsrækning til danskerne i Theresienstadt. Udover Udenrigsministeriet og Socialministeriet involveredes Varedirektoratet, den illegale Præsternes Uofficielle Forening og en lang række enkeltpersoner, der alle havde det til fælles, at de rette forbindelser var i orden. Alt foregik naturligvis meget diskret — også den tyske accept af, hvad der egentlig fandt sted, herunder ikke mindst Socialministeriets støt voksende personelle og økonomiske engagement. Sammen arbejdede de på at få placeret de spontane og individuelle initiativer i faste, velfungerende rammer.

I januar 1944 lykkedes det langt om længe at få bragt 5 af de 21 fejlbragte jøder, altså kategorierne Mischlinge og Mischehe, tilbage til København. Hjemsendelsen skete under direkte henvisning til de løfter, Eichmann afgav i København. Fra tysk side havde det været en betingelse for løsladelsen, at de ved hjemkomsten omtalte forholdene i Theresienstadt i rosende vendinger. Ved ankomsten til København blev de eskorteret til Dagmarhus, hvor de fik konditionerne ind med skeer. Trods al diskretion, ikke mindst fra Udenrigsministeriets, side slap begivenheden selvfølgelig ud. Den illegale presse bragte ligefrem et interview med en af de frigivne, og herfra nåede det over Øresund til svensk presse. Alle kunne nu læse, at tilstanden i ghettoen var alt andet end mønsterværdig, og at ernæringsituationen især var utålelig. Da denne lækage blev kendt i RSHA, gik de efterfølgende forhandlinger aldeles i stå og var ikke til at genoplive. Gestapo havde scoret den

propagandamæssige gevinst, vist den gode vilje, og benyttede lejligheden til at lukke for et besværligt tilsagn. I Theresienstadts levetid blev kun 31 af 141.000 fanger "entghettoisieret".

På baggrund af de løsladtes beretninger om forholdene i lejren sammensatte Richard Ege indholdet af en standard-levnedsmiddelpakke og fik medicinalindustrien til i al hast at fremstille et særligt vitaminpræparat. Pakken indeholdt normalt følgende: 3/4 kg sukker, 1 kg ost, 1 dåse brislinger og 1 dåse makrel, 1 stk. sæbe, 1/4 kg rugkiks, 1/2 kg smør, 20 bouillonterninger, 1 kg spegepølse, 1/2 kg knækbrød og 1 dåse "svinekød i egen saft". Der var tale om en standardpakke på 5 kg af en type, der også sendtes til andre danske KZ-lejrfanger. Man kan gætte på, at når der ikke blev taget hensyn til jødernes religiøst betingede spiseforskrifter – det havde været nemt at erstatte svinekødet med fx fiskekonserves – var det en demonstration af, at man ikke accepterede danske jøder som andet end danskere. I ghettoen byttede de, der fulgte kosher-reglerne strengt, svinekødet med andre varer, danskernes pakker var generelt et vidunderligt bytteobjekt, men mange spiste indholdet ud fra en opfattelse af, at det var vigtigere at overleve. Varedirektoratet sørgede for at fremskaffe rationeringskort til de varer, der ikke var i fri handel, et stort speditjonsfirma, O. Evensen, klarede afsendelsen.

Tilbage stod dels problemet med at skaffe personlige afsendere, dels med finansieringen. Udtil skulle pakkerne sendes individuelt, og da familie og venner i masser af tilfælde var flygtet til Sverige, måtte der skaffes "pakke-faddere". Den illegale organisation Præsternes Uofficielle Forening (PUF) påtog sig dette hverv. I den udstrækning, det var muligt, fandt man frem til bekendte, ofte arbejdskammerater og naboer, men ellers lagde den stedlige præst og hans sognebørn navn til afsendelsen. Endelig var der spørgsmålet om, hvem der skulle betale for pakkerne. Dansk Røde Kors turde på dette tidspunkt ikke løbe nogen risiko. Det var som nævnt kun tilladt at sende tøjpakker, og i øvrigt accepterede man med henvisning til Genève-konventionen kun bistand til "ægte" krigsfanger. Mennesker interneret i tyske KZ-lejre og fængsler som følge af race, tro eller illegal virksomhed (sabotører) anså Røde Kors ikke på dette tidspunkt for at høre under deres gebet. Derfor skabtes til lejligheden Fondet af 1944 for Sociale og Humanitære Formål. Pengene kom hovedsagelig fra Socialministeriet, men også private organisationer som Præsternes Uofficielle Forening, Lægeforeningen og Dansk Arbejdsgiverforening var store bidragydere. Den 21. februar afsendtes de første levnedsmiddelpakker. For ikke at vække uhensigtsmæssig opsigt, forsøgte man sig i den første uge med 10 pakker hver anden dag. Næste uge sendte man 20 pakker ad gangen, og herefter øgedes antallet af pakker gradvist til omkring 700 om måneden.

Gennem sit kontaktnet havde Richard Ege sammensat et kartotek over de deporterede jøder. Pakkerne sendtes nu som anbefalet post til hver enkelt for at sikre en bekræftelse på modtagelsen. Naturligvis kunne man ikke være sikker på, at den, der kvitterede for modtagelsen, nu også var den "rigtige", men man måtte eksperimentere og tog chancen. Trods krigens ødelæggelser af transportsystemet nåede pakkerne hurtigt frem. Det tyske jernbane- og postvæsen fungerede efter omstændighederne forbløffende godt, og tilsyneladende vidste man i Theresienstadt ikke noget om Gestapos forbud mod fødevarerpakker. Systemet stod sin prøve, og pakkerne nåede frem uden at der var stjålet urimeligt af indholdet. Når Theresienstadt også på dette punkt adskilte sig fra de øvrige KZ-lejre og ghettoer var forklaringen den enkle, at sultproblemet her trods alt var mindre.

Efter at danske embedsmænd i juni 1944 havde aflagt besøg i lejren (se nedenfor),

blev der fra tysk side givet tilladelse til afsendelse af to 5 kilos fødevarerpakker om måneden til hver interneret, at der måtte skrives hjem en gang om ugen (det normale var en gang om måneden, 25 ord på tysk) samt til, at der i lejren etableredes et dansk bibliotek på 1.000 bøger. Ved et møde i Socialministeriet i begyndelsen af juli tilrettelagdes postgangen. Forsendelsen blev herefter foretaget af Dansk Røde Kors som værdipakker med op til 3 gange 80 om ugen. Til sammenligning modtog de 20.000 Protektoratsjøder hjemmefra 3.000 små 2 kilos pakker om måneden. Familien Eges komité leverede de nødvendige adresselister, holdt forsendelseskartoteket ved lige på baggrund af modtagne kvitteringer og bestemte pakkernes indhold. Præsternes Uofficielle Forening og O. Evensen fortsatte dog med at sende pakker til de omkring 130 statsløse jøder, der var kommet med danskerne til Theresienstadt, da Røde Kors ikke mente at kunne påtage sig denne forpligtelse. Afsendelserne finansieredes fortsat af Fondet af 1944. Egentlig havde Socialministeriet tænkt sig at sætte Dansk Røde Kors fra bestillingen og i eget navn stå for pakkeforsendelserne, men en sondering hos tyskerne gav det svar, at en sådan ordning først ville kunne få virkning fra sidst på året. Pakke- og postkortforsendelserne fungerede fint frem til begyndelsen af 1945, hvor den tyske administration og infrastrukturen var kørt i sæk.

§281 — en livsvigtig gummiparagraf

Slår man op i journalen fra Socialministeriets kontor for offentlig forsorg 1943, ser man en nytilkommen rubrik: Jøderne. I modsætning til de øvrige rubrikker er den skrevet med blyant. Om nødvendigt skulle den kunne forsvinde hurtigt igen. I journalen for 1944 er rubrikken omdøbt til det mindre påfaldende: Socialtjenesten, nu skrevet med blæk.

Socialtjenesten var endnu et af disse dæknavne, der var så karakteristisk for Socialministeriets hjælpearbejde 1941-1945. Tidligere er nævnt Fondet af 1944 for Sociale og Humanitære Formål og Socialministeriets Kørselsafdeling. De helt neutrale betegnelser var i realiteten omskrivninger for særdeles målrettede hjælpeforanstaltninger, helt eller delvis finansieret af Socialministeriet. Der etableredes, med departementschef H.H. Kochs ord, "et enestående godt og uformelt samarbejde mellem en række forskellige stats- og kommunale myndigheder, private organisationer og enkeltpersoner, der aldrig tidligere havde skullet varetage fællesopgaver." I det konkrete tilfælde altså med Københavns Kommunes socialforvaltning. Her havde man i forvejen oprettet "Socialtjenesten for det storkøbenhavnske Luftbeskyttelsesområde", og da man i kommunen anså det for en fordel at holde de egentlige kommunale organer ude fra hjælpen til jøderne, overgik denne særopgave til Socialtjenesten. Basis for det hele var § 281 i Lov om offentlig forsorg fra 1938.

Ved Tysklands overfald på Sovjetunionen i sommeren 1941 arresteredes de ledende danske kommunister og anbragtes i Horserød-lejren. Der var i den sociale lovgivning intetsteds taget højde for hjælp til personer, der under sådanne omstændigheder var blevet frataget muligheden for at forsørge deres familie. Og da man i centraladministrationen fandt dette uholdbart – kommunister eller ikke kommunister, grundlovsbrud eller ej – men på den anden side gerne ville holde initiativet skjult for besættelsesmagten, slog man ned på § 281 i Lov om offentlig forsorg. Med denne paragraf som basis skabte man en noget søgt, men uhyre nyttig konstruktion. Man gik ind for, at de internerede kommunister i forsørgelsesmæssig henseende nærmest måtte sidestilles med personer, der var indkaldt til ekstraordinær militærtjeneste (!) og derfor havde ret til en særlig, rundhåndet bistand. Hjælpen skulle gives ude i kommunerne, og Socialministeriet ville refundere hele beløbet. Der skulle ydes hjælp

til betaling af alle faste udgifter, altså husleje, brændsel, lys, varme, afdrag på afbetalingskøb og anden gæld, forsikringer, ejendomsskatter osv., og derudover et beløb til at leve for. Bestemmelsen kunne ikke direkte tages i anvendelse, hertil var den trods alt for kunstig, og noget cirkulære om den særlige fortolkningen af § 281 kunne man dårligt sende ud, hvis man ville undgå tyskernes opmærksomhed. Socialudvalgsformænd eller socialinspektører, fra september 1943 tillige amtmænd, blev derfor underrettet mundtligt. Metoden havde den fordel, at man på forhånd kunne sortere nazister og andre sympatisører fra.

Da jøderne sendtes til Theresienstadt, kunne § 281-systemet umiddelbart bringes i anvendelse. Med Finansministeriets samtykke var det i mellemtiden blevet udbygget til at omfatte en støt voksende konto på finansloven, fra hvilken såvel legale som illegale penge dirigeredes ud til hjælpeforanstaltninger. Den legale hjælp var fx betaling for pakkerne og deres forsendelse, den illegale hjælp finansieredes med penge kanaliseret over i Hjælpefonden af 17. februar 1943 – endnu en "dækadresse", opkaldt efter englændernes bombningen af B&W-skibsværftet måneden forinden. Med substantielt bidrag fra bl.a. Arbejdsgiverforeningen betaltes til opretholdelsen af Sveriges-ruterne. Alt i alt bidrog den danske stat med ikke mindre end 43.5 millioner kroner til § 281-systemets forskellige fonde, heraf næsten 33 millioner i finansåret 1944-45, i datidens statshusholdning et meget stort beløb.

Så tidligt som den 2. oktober 1943 ved middagstid, blot et par timer efter, at Wartheland var afsejlet med sin ulykkelige last, kunne H.H. Koch meddele sine departementschefkolleger, at der var skabt administrativ adgang til, at Socialministeriet i samarbejde med Københavns Kommunes socialforvaltning (Socialdirektoratet), det danske politi og det tyske politi (!) påtog sig den opgave, at holde øje med jødisk ejendom og hjælpe tilbageblevne familiemedlemmer. På departementchefsrådet den 15. oktober fortalte Koch, at tysk politi havde afleveret 86 nøgler til lejligheder tilhørende deporterede eller forsvundne jøder, og at Socialdirektoratet havde 284 lejligheder under opsyn. Socialministeriets lovanordning fra 25. oktober bragte foranstaltningerne i overensstemmelse med juraen ved at tilføje en ny § 281 A. Herefter forpligtedes kommunernes sociale udvalg til at "afhjælpe den trang, der opstår som følge af ødelæggelse eller rømning af beboelseslejligheder, fabrikanlæg m.v. på grund af krigsmæssige begivenheder." Man skaffede sig nøgler til lejligheder og forretninger, brød eventuelt ind, og fortegnede værdigenstande, opmagasinerede møbler, sørgede for at huslejen blev betalt osv. Hvor det drejede sig om forretninger eller virksomheder, der kunne føres videre, udpegedes administrerende stedfortrædere. I det store og hele fungerede systemet tilfredsstillende. Birgit Fischermann, født Krasnik, der som lille pige kom med det meste af sin familie til ghettoen, husker hvordan hendes bedsteforældre genså deres lejlighed: "Mormor og morfar (Zirla og Jakob Waniewitz samt mostrene Rifka og Poula) kom hjem til deres lejlighed på Rosenvængets Alle 6, på Østerbro, hvor alt stod som da de forlod den. Det var Rosh Hashanah (jødiske nytår), da Tyskerne hentede dem i oktober 1943. Lysestagerne stod på bordet sammen med challes (flettede hvedebrød), tallerkner, bestik, glas og en flaske kiddush vin, samt det tilhørende sølvbæger. De var lamslåede af glæde, de græd og lo, og dansede rundt med hinanden. De øvrige beboere i opgangen havde passet godt på lejligheden." Men hvor der i huj og hast var truffet private aftaler, kunne det gå galt. Ikke sjældent var lejligheden så ryddet og beboet af en anden, eller forretningen havde fået ny ejermand. Der kunne således vente ejermanden en chokerende overraskelse ved hjemkomsten. "Ved hjemkomsten til Nansensgade ventede der os en stor skuffelse", skriver Elias Levin i sine erindringer. "Viceværten, en venlig dame, havde gjort hvad hun kunne for at passe på lejligheden. Før deportationen havde vi

nået at sørge for, at hun havde penge nok til to års husleje. Men værten var gået i tyskernes tjeneste, og han truede hende til at udlevere alle pengene. Derefter brød han ind i lejligheden og tog alt, hvad han kunne bruge, og lod døren stå ulåst efter sig. De følgende dage kom der andre og stjal resten. Kun møblerne, der var opmagasineret hos et flyttefirma, havde vi endnu. Vi kom altså og fandt en tom lejlighed, som var lejet ud til andre. Vores to forretninger var også blevet tømt og lejet ud til fremmede. Vi stod på bar bund og måtte begynde helt forfra." Efter halvandet års ophold i Theresienstadt rakte de psykiske ressourcer ikke altid til herefter at tage kampen op med justitsvæsen og forsikringselskaber. Trods alt var man jo kommet levende hjem.

En Potemkinkulisse bygges op. Røde Kors på besøg

I aftalen mellem Eichmann og Best indgik som nævnt, at en dansk kommission fra Udenrigsministeriet og Røde Kors kunne aflægge besøg i Theresienstadt. Aftalen bekræftedes i december 1943 og tidspunktet fastsattes til foråret 1944. Besøget var et led i den intensiverede propagandaoffensiv, der fra sommeren 1943 udgik fra Eichmanns kontor og som havde til hensigt at bevise over for omverdenen, at rygterne om Endlösung var rent opspind. At de danske jøder, i modsætning til de norske, ikke sendtes direkte til Auschwitz, men til Lejren for Priviligerede Theresienstadt, må tilskrives den danske fredsbesættelse og Eichmanns planer i forening. Behændigt manøvrerede han mellem det internationale Røde Kors i Genève, det tyske Røde Kors, Dansk Røde Kors, det danske Udenrigsministerium og de danske jøder i Theresienstadt. De sidste var som skabt til formålet. Takket være pakkeforsendelserne var de pæne i tøjet og i god fysisk stand. Danskerne var kort sagt velegnede til at blive vist frem for Røde Kors. I slutningen af juni 1943 havde Tysk Røde Kors været to dage i Theresienstadt, ledsaget af jødereferent i Auswärtiges Amt, legationsråd von Thadden – og var blevet dybt rystet over, hvad de havde set. Til hovedsædet i Genève meldtes tilbage om gruopvækkende forhold, om forfærdende underernæring og om grufulde boligforhold. Tillægsordet "grauenhaft" dominerer helt den mundtlige rapport. Da der var tale om et tysk besøg, havde RSHA ikke anstrengt sig for at mildne indtrykket af de faktiske forhold. Men her et år efter blev alle sejl sat til og resultatet kontrolleret i alle ender og kanter af ingen ringere end gestapochefen, Heinrich Müller. Også Eichmann aflagde besøg. En ny, mere handlekraftig og i det ydre præsentabel kommandant, Obersturmführer Karl Rahm, afløste i februar 1944 den fantasiforladte, tidligere skolelærer Anton Burger. På samme tid fik Ældsterådet besked om, at en Stadtverschönerung nu gik i gang. Auswärtiges Amt var dog ikke mere sikker på hovedaktørernes fysiske medvirken, end at man den 24. april spurgte sin repræsentant i Prag, om de danske jøder stadig var i Theresienstadt – og i live! Besøget udsattes ikke mindre end fire gange, og blev først realiseret den 23. juni 1944. Forsinkelserne skyldtes, at forberedelserne til at omdanne Theresienstadt til en Potemkin-kulisse af helt overvældende dimensioner tog sin tid. RSHA krævede "af optiske grunde", at man ventede til naturen viste sig fra sin mest imødekommende side med blomster og grønne træer. I maj gav Reichsführer-SS, Heinrich Himmler, klarmelding. Men så fulgte endnu en forsinkelse, angiveligt for at en repræsentant for det internationale Røde Kors kunne kobles på arrangementet – en manøvre der var beregnet på at hindre yderligere besøg i lejren! Da RSHA påny strittede imod under henvisning til de allieredes invasion i Normandiet, satte Auswärtiges Amt hælene i. Invasion eller ikke, man var rimelig træt både af de kortfristede udsættelser og af de "umlaufende Greuelmeldungen" om forholdene i Theresienstadt. Nu måtte man stå ved sit løfte. Den 14. juni forelå godkendelsen fra RSHA.

Men tyskerne overlod ikke forskønnelseskampagnen til naturen alene. Faktisk kan man ikke forestille sig, med hvilken omhu og næsten delikatesse, de gik til værks. Alt blev iscenesat ned til mindste detalje. En bræddevæg, der skilte "ariergadens" SS-kommandantur og tyskernes Kameradschaftsheim fra ghettoen, blev som det første fjernet. På torvepladsen blev en stor værkstedsbarak revet ned, og i stedet fremstod en smuk park med rosenbede og græsplæner (græsfrø importeret fra Danmark) og nymalede bænke ved de nyanlagte stier. Det hele måtte dog først tages i brug to dage før kommissionens ankomst. En smuk musikpavillon rejstes i det ene hjørne, og her spillede et 30 mands kapel under den danske dirigent og komponist Peter Deutsch glad musik flere timer hver dag til ære for "kurgæsterne" i den nærliggende kafé. En gammel sportshal, der indtil nu havde fungeret som epidemihospital, blev omdannet til et veritabelt kulturhus med sale til teater, musik og foredrag. Hospitalerne og alderdomshjemmene fik installeret moderne udstyr, røvet jødisk ejendom, og belægningsprocenten blev reduceret ved Polen-transporter. Først og fremmest fjernede man de meget gamle og krøblingene. I det hele blev 17.500 indbyggere sendt til gaskamrene for at mindske indtrykket af overbefolkning og give byen et mere ungdommeligt udseende. Der blev lagt indbydende varer frem i de renoverede butikkers vinduer – selve butikkerne var nu som før gabende tomme – der indrettedes en hygiejnisk spisebarak, en mængde huse blev malet, og en skole så pludselig dagens lys, men var lukket "på grund af ferie". En legeplads med nymalet legetøj var der også tænkt på. Forskønnelsesdillen førtes så vidt, at gader blev skuret med sæbevand. Listen over tricks er uendelig og omfattede også sproglige bedrag, foruden de lige nævnte optiske. Efter en konkurrence udskrevet i "Dagsbefalingerne" fik gader og huse igen rigtige, civile navne som fx Langestraße, Seestraße og Badhausgasse. Ordet ghetto forsvandt til fordel for "jødisk kvarter" (Jüdisches Siedlungsgebiet), SS-lejrkommandanturen blev til Dienststelle, "Dagsbefalingerne" på små usle dupliserede sedler genopstod i illustreret A4 format som "Meddelelser fra Den jødiske Selvforvaltning", der blev udskrevet en konkurrence om smukke navne til byens pladser osv., osv.

I begyndelsen af juni flyttede den del af de danske jøder, som tyskerne anså for mest præsentable, til egne boliger, hvor de som et umådeligt privilegium fik lov til at føre et eget familieliv. I de fire "Danskerhuse" blev værelserne nyistandsat og indrettet med et spartansk møblement – borde og stole fandtes normalt ikke i kasernerummene. Der kom billeder på væggene, plyndringsgods fra Prag, og potteplanter i vinduerne. Danskerne fik tildelt lejlighederne i stueetagerne ud til gaden, mens de oprindelige, således "udsanererede" beboere blev henvist til førstesalene, hvor alt forblev ved det usle gamle. Til slut besigtigede Rudolf Mildner fra RSHA, tidligere chef for det tyske sikkerhedspoliti i Danmark, byforskønnelsen den 13. juni. Han fandt ghettoen overfyldt, men dog parat til at modtage sine gæster. Det stort iscenesatte bedrag kunne nu løbe af stablen.

Den 22. juni sammenkaldtes alle danskerne i spisebarakken. Under lejrkommandantens opsyn meddelte lederen af Ældsterådet, Paul Epstein, de præcise regler for, hvordan de havde at opføre sig under kommissionens besøg dagen efter. Man skulle bl.a. vise sig "dannede og kultiverede" og "svare fornuftigt på spørgsmålene." Det var absolut utilrådeligt at fremkomme med kritiske bemærkninger om forholdene i byen. Forløb besøget ikke til tyskernes tilfredshed, ville levnedsmiddelpakkerne ikke mere kunne modtages, og alle danskerne ville blive sendt i transport. For at gardere sig mod forstyrrelser i det harmoniske billede, blev formodede utilfredse elementer "inviteret" til underholdning i et lokale, de ikke måtte forlade, eller låst inde så længe besøget varede.

I strålende solskin ankom så kommissionen fredag den 23. juni 1944 kl. 11. Fra Danmark deltog afdelingschef i Udenrigsministeriet, Frants Hvass, og – som repræsentant for Dansk Røde Kors – overlæge i Sundhedsstyrelsen, Eigil Juel Henningsen. Desuden var Internationalt Røde Kors i Genève, tysk Røde Kors, Auswärtiges Amt, RSHA og Protektoratets propagandaministerium repræsenteret. Forløbet overvågedes af lejrkommandanten, Karl Rahm, von Thadden og en række SS-folk, hvoraf den dansktalende Renner fra sikkerhedspolitiet i København fulgte Hvass i hælene. Til lejligheden var tyskerne, bortset fra kommandanten, i civil. De holdt sig i baggrunden og lod Epstein være hovedaktøren i skuespillet. Ved ankomsten fik gæsterne at vide, at det var første gang, fremmede fik adgang til at besøge Theresienstadt. Hvis de – gæsterne – under besøget måtte finde noget at udsætte på forholdene, måtte de erindre, hvorledes levevilkårene på dette tidspunkt var for store dele af den tyske bybefolkning. I betragtning af, at flyveturen til Berlin var blevet stærkt forsinket, som følge af et voldsomt luftbombardement af byens nordlige del, var denne finte utroligt udspekuleret. Herefter kørte gæsterne i 3 biler til "Haus der jüdischen Selbstverwaltung", hvor Epstein holdt et smukt og helt løgnagtigt foredrag om Theresienstadts fortræffeligheder. Teksten var i detaljer gennemgået på flere møder i Ældsterådet og censureret af Rahm. Den var spækket med tal og statistik og sluttede med, at livet var normalt og indbyggerne fulde af livsmod: "Livet i Theresienstadt har for mange betydet en meget stor omstilling; at denne er lykkedes, vil De få at se. De vil se livet i en normal by." I næsten 8 timer førtes kommissionen derefter ad den nøje planlagte rute, fik forevist de nyistandsatte institutioner og virksomheder, og talte med de udpegede personer, der svarede, hvad de havde fået besked på. Juel Henningsen noterede: "Besøget formede sig iøvrigt som en rundgang i byen under ledelse af Dr. Epstein, under hele besøget var vi ledsaget af samtlige ovennævnte herrer. Vi havde fri adgang til at bese alt, hvad der kom på vor vej, ligesom der ikke ved nogen lejlighed blev grebet ind i vore samtaler i overværelse af en eller flere af vore tyske ledsagere.

Under vor rundgang havde vi lejlighed til en samtale med repræsentanter for de danske jøder, Dr. Friediger, overretssagfører Oppenheim og ingeniør Ove Meyer. Disse udtalte over for os, at de fandt, at forholdene var blevet stærkt forbedrede i byen, at de nu levede under gode kår, omend under et psykisk tryk, som følge af adskillelsen fra land og familie. De fremhævede betydningen af de tilsendte levnedsmiddelpakker og bad os om, at forsendelserne måtte blive fortsat. Særlig ønskede man: Smør, ost, sukker, tømælk, tørrede grøntsager og knækbrød. Endvidere savnede de danske adgang til dansk litteratur, dels skønlitteratur, dels populærvidenskabelig litteratur.

Vi traf derudover adskillige andre danske, dels på deres bolig, dels ude omkring på institutionerne i posthus, børnehaver etc. Alle syntes de ivrige for at gøre os forståeligt, at de fandt levevilkårene gode, samtidig med at de bad os endelig foranledige, at forsendelserne blev fortsat. De havde alle regelmæssigt modtaget pakker og udtalte deres store taknemmelighed derover."

Spillede man spillet?

Til de mere virkningsfuldt indstuderede indslag hørte de veltrænede fodboldspillere, de glade, solbrune, syngende unge piger på vej til markarbejdet, en bid af Verdis requiem, prøverne på den børneopera, der tilfældigvis snart skulle have premiere og uddelingen af brød ved renskuret personale iført hvide bomuldshandsker! Især børn og unge piger var blevet udkommanderet. Pigerne så buttede og velnærede ud, en følge af at lejropholdet havde fået deres menstruation til at gå i stå. Og så Epsteins påtvungne afliring af rollen som den jødiske borgmester, iført jaket og høj hat, der

viser sine ærede gæster rundt. Alt var så behændigt og virkningsfuldt sammenstillet, at selv drevne tilskuere lod sig forvirre. Repræsentanten for det internationale Røde Kors i Genève, Maurice Rossel, var helt overbevist om, at "denne jødiske by er forbløffende" og undrede sig over, at Røde Kors havde haft problemer med at få besøgstilladelse. Han mente det positivt. Som bilag til sin rapport tog han en række snapshots af udendørslivet, hvoraf Frants Hvass modtog et sæt. Lejrledelsen var lidt betænkelig, at fotografere i en KZ-lejr var aldeles forbudt, selv for personalet. Det lod Rossel som om han ikke vidste, og SS valgte at stole på illusionens bærekraft. Da besøget var ovre, kunne tyskerne med tilfredshed konstatere, at alt havde klappet. Til Ældsterådet fortalte Epstein, at han nu mente, at kommissionen havde gennemskuet bedraget.

Ved hjemkomsten skrev Hvass og Juel Henningsen en rapport om besøget og Hvass aflagde en høflighedsvisit hos Werner Best, til hvem han "in durchaus positiver Weise" videregav sine indtryk og afleverede et sæt af Rossels fotografier. Best telegraferede straks samtalerreferatet til Berlin. I begejstrede vendinger hæftede han sig ved fotografierne af legende skolebørn, sportsarrangementerne, parkkoncerten og det frivillige brandværn. Hvis man i Danmark havde forestillet sig Theresienstadt som en slags KZ-lejr, så var denne anskuelse på det mest udtrykkelige blevet modsagt. Det henstår i det uvisse, om ordene var lagt i munden på Hvass, eller om det var Bests egne. Juel Henningsens beretning var i det store og hele en repetition af de oplysninger, der fra Epsteins og rundvisernes side blev leveret langs ruten. Den rummer næsten ingen refleksioner over andet end den helt ydre, iscenesatte "virkelighed" og fremtræder i sin stil bevidst (påtaget) "neutral". Sammenligner man Juel Henningsens beretning til Dansk Røde Kors og Maurice Rossels beretning til Internationalt Røde Kors slår det en, hvor sammenfaldende de er i såvel disposition som indhold. Man får let den mistanke, at de i Theresienstadt var blevet udstyret med et notat-referat af Epsteins tale. Frants Hvass' beretning til departementscheferne en måned efter tilbagekomsten var efter mødereferatet at dømme temmelig kortfattet, faktisk i stilen og indeholdt de fejlbeskrivelser af det sete, som må tilskrives bedrageriets gennemslagskraft: "Lejren er ingen gennemgangslejr, men de, der er kommet dertil, forbliver der. På udtrykkelig forespørgsel erklærede de tyske myndigheder, at ingen danske var ført videre til andet sted." En hel misinformation, der dog røbede viden om "et andet sted", og en hel sandhed. For de danske embedsmænd var danskernes skæbne klart nok det altoverskyggende, ikke mindst fordi man aldrig havde accepteret, at danske jøder var andet end almindelige danske statsborgere.

Det således formidlede indtryk var overvejende positivt, og kunne næppe være andet, omstændighederne taget i betragtning. Efter krigen blev Hvass og Juel Henningsen stærkt kritiseret for deres tilsyneladende naivitet. Polemikken bar præg af en efterrationalisering, der i sin moraliseringen ikke tog hensyn til det forståelige motiv, at deres første og eneste mission var at sikre de danske jøders eksistens under forhold, der uden varsel kunne ændre sig til det meget værre. Som nævnt kendte man på denne tid til forholdene for danskerne i Sachsenhausen og i Stutthof. Og denne viden var fuldt tilstrækkelig til at mane til forsigtig omgang med Gestapo. Formentlig har de to embedsmænd fuldt bevidst spillet spillet i den åbenbare hensigt at sikre og måske endda udbygge den enestående aftale mellem Werner Best og Adolf Eichmann. Til den parlamentariske kommission, der efter krigen kulegravede statsadministrationens virke 1940–1945, forklarede Frants Hvass i 1949: "Overlæge Juel Henningsen og jeg var naturligvis klar over, at en række af de foranstaltninger, vi så i Theresienstadt, var truffet netop i anledning af besøget. Hvad vi særlig havde vor opmærksomhed fæstet ved under besøget, var imidlertid ikke disse foranstaltninger, men derimod de danske jøders helbredstilstand, deres beklædning

og deres boligforhold. Vi konstaterede, at helbredstilstanden var bedre, end vi havde turdet vente, hvilket for en dels vedkommende måtte henføres til det forhold, at det allerede tidligere var lykkedes at gennemføre levnedsmiddelforsendelser til de danske jøder. Deres beklædning syntes at være ret tilfredsstillende, og deres boligforhold i Theresienstadt kunne, selv om de måtte betegnes som hårde, på ingen måde sammenlignes med dem, deres trosfæller levede under i de egentlige koncentrationslejre. De levede under et overordentligt psykisk pres. Når alligevel et meget stort flertal af dem overlevede opholdet, må det foruden den førnævnte levnedsmiddelhjælp, tilskrives en enestående indsats af de jøder, der gjorde det muligt indenfor selvstyrets rammer at skabe sådanne relativt gode ydre kår for deres trosfæller i Theresienstadt og indgive dem mod og styrke til at fortsætte livet i håb om en bedre fremtid."

Det er i hele denne sag ikke til at udskille efterrationaliseringer, bedreviden, undskyldninger og forsvar fra de øjeblikkelige, "sande" indtryk og reaktioner. Alligevel kan det undre, at Hvass ved sit besøg i Stockholm i august 1944 videregav det samme, positive indtryk til repræsentanterne for de danske og den jødiske ledelse her. Måske har sporene skræmt fra dengang det i svensk presse slap ud, at de fem fejlagtigt anbragte ved hjemkomsten kunne fortælle, at Theresienstadt så langt fra var noget kursted. Som nævnt bremsede det for tilbageførsel af de 16 tilbageblevne fejlanbragte. Det er jo også et spørgsmål, hvilken nytte det kunne have haft, at omtale de virkelige forhold. Lader man imidlertid samtidens resultater tælle mere end eftertidens spekulationer, må man sige, at spillet lykkedes. De livsnødvendige pakkeforsendelser kom fra nu af ind i faste rammer og der blev afsendt et større bibliotek. Danskerne, inklusive de 135, som Gestapo ikke accepterede som egentlige danske statsborgere, beholdt på alle områder deres privilegier. Mere tragikomisk var ordningen med tilsendelse af 10 Reichsmark pr. person pr. måned. Forslaget herom var stillet af en privatperson og anbefalet Frans Hvass af Socialministeriet. Hvass var dog betænkelig ved at sende for store beløb ad gangen, da det ville kunne påvirke pengevæsenet i Theresienstadt i uheldig, dvs. inflatorisk, retning. Pengene blev troligt afsendt — og lige så troligt beslaglagt ved fremkomsten.

Theresienstadt var den eneste del af ghetto- og KZ-lejr-systemet, der blev brugt propagandistisk. I sig selv var byen velegnet med nydelig arkitektur og smukt omkringliggende landskab. Indenfor fæstningsmurene var desuden samlet en mængde intellektuelle og kunstnere. Bortset fra den uundgåelige jødestjerne var påklædningen ikke gængs, stribet, ussel og utilstrækkelig fangedragt, men normal hverdagsbeklædning. Kosten var lige præcis så rigelig, at ghettoindbyggerne ikke lignede omvandrende skeletter. For en overfladisk betragtning var livet i Theresienstadt normalt – således som Epstein fortalte til kommissionens medlemmer. Eftertidens vurdering synes bundet af den store omtale, kommissionens besøg fik nationalt og internationalt. For så vidt Theresienstadt er nævnt i holocaust-litteraturen, er det denne begivenhed, der står i centrum. Dog begyndte propagandainitiativerne allerede i efteråret 1942, hvor et tysk filmhold drejede en lille sødladen film om en ung jødes vej fra den triste stenbro til den landlige "kurghetto". I december samme år åbnede en café ud mod torvepladsen, og i maj 1943 kom et hold tyske journalister på besøg og skrev rosende anmeldelser af byen. Film og avisartikler blev aldrig offentliggjort, men cafeen fik lov at bestå og indgik som en del af fritidsforvaltningens initiativer. Skulle propagandaoffensiven have den ønskede effekt, måtte den imidlertid kolporteres ud. Og det skete ikke. Ghettoen var ikke åben for besøgende, så de ved selvsyn kunne sætte sig ind i de glimrende forhold. Rapporten efter det tyske Røde Kors besøg i juni 1943 var ikke egnet til

offentliggørelse, kommissionens besøg i juni 1944 forblev en "lukket forestilling", og således gik det også med de to efterfølgende, mindre Røde Kors besøg. Hvem var propagandaen egentlig rette mod? Som vi skal se nedenfor om Theresienstadtfilmen fra sensommeren 1944, var målgruppen befolkningerne/politikerne i de neutrale lande. Mere spekulativt kan man overveje, om propagandaen var et led i den store fælles illusion, selvbedraget for alle involverede, hvis væsentligste formål var overlevelse, for jøderne fysisk og psykisk, for SS psykisk.

Da kommissionen var rejst, faldt næsten alt tilbage til den gamle tilstand. Inden kulissen blev ryddet, optog et tjekkisk filmhold med assistance fra ghettoens mange fagfolk og kunstnere den berømte og berygtede propagandafilm, "Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet" (normalt kendt under den fejlagtige titel "Der Führer schenkt den Juden eine Stadt"). Filmen, der var bestilt af Hans Günther fra Zentralstelle i Prag, blev færdig i slutningen af marts 1945, og var udelukkende beregnet til "eksport" til Vatikanet, Internationalt Røde Kors, Sverige og Schweiz, hvor publikum skulle overbevises om de idylliske tilstande i byen. Den nåede dog ikke længere end til et par private fremvisninger i Theresienstadt. Efter krigen forsvandt den, men store fragmenter af den bizarre film kan endnu ses. En del af underlægningsmusikken var komponeret og dirigeret af Peter Deutsch, og i en scene fra et møde i Ældsterrådet ses Max Friediger.

Fra august 1944 begyndte massedeportationerne mod øst. Som de første forsvandt alle, bortset fra danskere, der havde deltaget aktivt i forskønnelseskampagnen. Så længe forskønnelseskampagnen foregik, herskede i lejren en hektisk-makaber tro på, at tingene trods alt udviklede sig til det bedre. Nu faldt moralen i Theresienstadt helt katastrofalt.

For de fleste danske jøder var besøget i ghettoen helt klart en skuffelse. Man forstod ganske simpelt ikke, at embedsmændene åbenbart havde ladet sig føre bag lyset. Overrabbiner Max Friediger valgte derimod at tolke besøget som et bevis på, at "vi nok skulle komme hjem til vore kære, til Danmark, til vort hjem. Kongen og biskoppen – det danske folks første repræsentanter sender deres hilsener! Så står kongen, biskoppen og hele det danske folk vagt! Vi kommer hjem!" Men det sete afhænger som bekendt af øjnene, der ser. Jøderne i lejren så kulisserne blive stillet op forud for besøget og græmmedes, da de iagttog den manipulerede rundvisning og dens tilsyneladende effekt. Men de var afskåret fra at vide, hvilke overvejelser man efterfølgende gjorde i administrationens kontorer i København. Og her fik man først fuld viden om tilstandene, da man 10 måneder senere hentede fangerne hjem fra lejren. Man måtte i vid udstrækning gætte sig til forholdene. Kun tiden skulle vise, at fantasierne aldrig havde stået mål med virkeligheden.

De 481 danske jøder var Theresienstadts mindste nationale gruppe. I de første 3-4 måneder var det ikke tydeligt, hverken for dem selv eller for deres medfanger, at de havde en særlig status. Men efter at fødevarepakkerne begyndte at ankomme regelmæssigt og da det blev klart, at de undgik at komme i transport, blev de betragtet på linje med de såkaldt prominente jøder. Hertil bidrog yderligere, at de kunne skrive oftere hjem og hyppigere modtage post, tilsyneladende mere lemfældigt censureret, end hvad der ellers var tilfældet. Med undren bemærkede de øvrige ghattobeboere, at danskernes særstatus også gjaldt de i Danmark tilfangetagne statsløse tyske jøder. Hele sceneriet omkring forskønnelseskampagnen blev ligeledes sat i forbindelse med de danske jøders tilstedeværelse. Danskerne var en privilegeret lille gruppe. De få ikke-danske erindringer og beretninger, der findes om deres forhold til andre fangegrupper, strækker sig fra almindelig – og helt

forståelig – misundelse over foragt til en næsten mytologisk status som værn mod ghettoens udslettelse.

Bernadotte-aktionen og redningen hjem

Fra april 1944 arbejdede man i Socialministeriet systematisk på at få bragt norske og danske fanger hjem fra tyske KZ-lejre, fængsler og tugthuse. Aktionens ambitionsniveau sættes i perspektiv af antallet af fanger: Omkring 11.000 danskere og nordmænd befandt sig på dette tidspunkt i en af de 30 KZ-stamlejre og ca. 2.000 smålejre, udekommandoerne, foruden i fængsler og tugthuse. Da den dansk-svenske hjælpeaktion var afsluttet i maj 1945, var de alle bragt hjem fra Tyskland. Initiativet var oprindeligt udgået fra den norske diplomat i Stockholm, Niels Christian Ditleff, og havde via den norske fødte Borghild Hammerich, gift med den danske modstandsmand, kontreadmiral Carl Hammerich, inspireret Socialministeriets magtfulde departementschef, H.H. Koch. I juli 1944 var Borghild Hammerich og Koch i Stockholm for sammen med Ditleff at planlægge en dansk-norsk hjælpeaktion forud for Det Tredje Riges imødesete sammenbrud. Det lå naturligvis i kortene, at man gerne så svenskerne med, og da svensk udenrigspolitik siden 1943 havde taget en drejning bort fra det tysk-eftergivende over mod en skandinavisk retning, var der håb forude.

Efter at knap 2.000 danske politifolk i september var ført til Buchenwald nær Weimar, intensiveredes anstrengelserne betydeligt. Socialministeriet udarbejdede en beredskabsplan, der bl.a. involverede Statens Civile Luftværn, Sundhedsstyrelsen (Seruminstituttet), DSB og Dansk Røde Kors. Socialministeriets 2. kontor (Kontoret for offentlig forsorg) udviklede sig til en veritabel kommandocentral befolket af H.H. Kochs håndgangne mænd, Mogens Kirstein, Svend Hansen og Finn Nielsen. Ikke mindst transportfunktionerne stod i centrum. Man opbyggede Socialministeriets Kørselsafdeling, en tidstypisk eufemisme for en egentlig bilpark beregnet til hjemtransporter, og holdt styr på det materiel, DSB og andre rutebilselskaber kunne stille til rådighed. Sideløbende rendte Udenrigsministeriet de tyske myndigheder på dørene for at få hjemsendt fangerne.

I begyndelsen af december lykkedes det endeligt at trænge igennem den massive tyske afvisning og få bragt 200 politimænd og grænsegendarmere hjem til Danmark. Aktionen var ikke blot en moralsk sejr, der gav håb om en vending i nazisternes holdning. Fra de hjemvendte fanger hørte man tillige om de gruopvækkende tilstande i lejrene og fik hermed en uvurderlig viden om, hvordan fremtidige hjælpeforanstaltninger burde tilrettelægges. Da Svensk Røde Kors fra den 12. marts 1945 stillede mandskab og materiel til rådighed for den navnkundige Bernadotte-aktion, var forarbejdet gjort. Hvad danskerne kunne yde i form af praktisk viden og hårdt tilkæmpede erfaringer, manglede de derimod i kørende materiel. Generelt set var det et problem, at så mange af køretøjerne var gengasdrevne, dvs. "kakkelovnsfyrede" med bøgetræ. Ligeledes stillede manglen på reservedele og bildæk chauffører og mekanikere over for ret håbløse opgaver, der på forunderlig vis næsten altid løstes: Det var livsnødvendigt at køre. Det svenske ekspeditionskorps på over 300 mand og næsten 100 køretøjer var tip-top udrustet med det bedste og nyeste materiel fra hærens lager, og uden dette "tilskud" tør man slet ikke tænke på, hvordan redning fra Ragnarok var forløbet.

Redningsplanerne omfattede naturligvis også de danske jøder i Theresienstadt, fra dansk side som nævnt straks efter interneringen, fra svensk side først i begyndelsen af marts 1945. På dette tidspunkt var fronterne imidlertid snævret så meget ind, at amerikanske og russiske tropper snart ville kunne mødes omkring Dresden. Hermed

ville vejen fra Theresienstadt nord på mod Danmark være spærret af krigshandlinger. Det var således i 11. time, hvis en redningsaktion skulle kunne lykkes.

I begyndelsen af februar 1945 accepterede det svenske udenrigsministerium (UD) – sagen blev aldrig formelt behandlet i regeringen – at lederen af Svensk Røde Kors og sønnesøn af den svenske konge Gustaf V., greve Folke Bernadotte, tog initiativ til forberede en svensk hjælpeekspedition til Tyskland. Som nævnt ovenfor kom forslaget oprindeligt fra den norske diplomat, Niels Christian Ditleff, men havde siden november 1944 "ligget på lager" i UD. Den svenske udenrigsminister Christian Günther var ikke varm på tanken. Af flere grunde fandt han det nu opportunt at få bragt liv i planen. Den mest smigrende var af rent humanitær art, den mindst smigrende var, at Sveriges neutralitet var blevet så plettet af forhandlingspolitikken med Nazi-Tyskland, at tiden nu var moden til at få rettet op på renommeet. Ved at lade en udenforstående, men højt placeret person som Bernadotte stå i spidsen, kunne den svenske regering fralægge sig ansvaret, hvis og når ekspeditionen gik galt. Og det regnede man med. Bortset fra disse spekulationer havde Reichführer-SS, Heinrich Himmler, ad forskellige kanaler ladet skinne igennem, at han gerne så et svensk initiativ. Himmlers motiv var alt andet end dunkelt. Først og fremmest ville han redde sit eget skind. Ved at acceptere en humanitær hjælp til KZ-fangerne, kunne han desuden håbe på en separatfred med England og U.S.A., der i bedste fald betød, at man i fællesskab vendte sig mod Sovjetunionen og reddede Verden fra bolsjevismen

Den 19. februar fik Bernadotte foretræde for Himmler, som viste sig "påfaldende og forbløffende imødekommende" og gerne lod en vittighed lette stemningen. På sin side lettede Bernadotte stemningen ved at medbringe en særlig udvalgt gave, et 1600-tals arbejde om svenske runeindskrifter! Det første forslag om at lade alle danske og norske fanger føre til Sverige blev afvist, hvorimod Himmler accepterede at få samlet fangerne i Neuengamme-lejren lige syd for Hamburg. Bernadotte stillede i udsigt, at det svenske hjælpekorps kunne lande i Warnemünde den 3. marts 1945. Det trak imidlertid ud med planlægningen – fx foregik hvervningen af de værnepligtige frivillige under total mørklægning af pressen, og det var mere end vanskeligt at få en aftale med de allierede om ikke at beskyde kolonnerne. Først den 12. marts kunne svenskerne oprette hovedkvarter i fyrst Otto von Bismarcks gamle slot, Friedrichsruh, mellem Lübeck og Hamburg.

På dette tidspunkt var danskerne ikke inde i billedet som partnere i Bernadotte-projektet. Siden december 1944 havde man på egen hånd, med egne transportmidler (bl.a. røde DSB-busser) og fra eget hovedkvarter i Nordtyskland, det danske alderdomshjem Stift Rosenborg nær Hamburg, hentet syge politifolk, grænsegendarmer og "asociale" fra bl.a. Buchenwald og Neuengamme og ført dem til Frøslev. Det danske redningsarbejde aftaltes med Ernst Kaltenbrunner, der foruden at være chef for RSHA tillige var indædt modstander af den svenske aktion og modarbejdede aftalerne mellem sin chef, Himmler, og Bernadotte. De danske og svenske parallelforhandlinger løb under disse forhold ind i tidrøvende og opslidende problemer, som oftest skjult i det bureaukratiske mørke. Men også det svenske UD lagde sten i vejen. Bernadottes oprindelige ønske om et svensk-dansk Røde Kors samarbejde blev afvist med henvisning til, at ekspeditionen af hensyn til tyskerne skulle være et rent svensk anliggende.

Men i marts ændredes situationen totalt, og med base i Friedrichsruh opstod nu et tæt svensk-dansk samarbejde. Årsagen var, at det svenske hjælpekorps egentlig var

en militær aktion med frivilligt, værnepligtigt mandskab, på aftalt tid, dvs. 3–4 uger frem til begyndelsen af april 1945. Nu var tiden gået, og halvdelen valgte at tage hjem til Sverige. Foruden det psykiske pres var mandskabet også bekymret for, om de kunne vende tilbage til deres arbejde. Indtil da var det stort set lykkedes at samle de skandinaviske fanger i Neuengamme, men tilbage stod afhentningen af en del politifolk fra udekommandoerne – og af jøderne i Theresienstadt. Det henstod i det uvisse, om det var muligt at bringe også dem til Neuengamme. I en samtale mellem Svenningsen og Best den 16. marts havde Best været henholdende. De danske jøder her kunne knapt betegnes som egentlige fanger, var hans argument. Imidlertid kunne den danske gesandt i Berlin O.C. Mohr ugen efter telegrafere hjem til København, at Bernadotte havde lovet, at der snarest skulle blive sendt en transport af sted for at overføre dem til Neuengamme. Kaltenbrunner havde givet sin tilladelse. Så tæt på Nazi-Tysklands sammenbrud var opportunismen den bedste samarbejdspartner.

Hjælpekorpsets mobilitet og aktionsduelighed var imidlertid stærkt forringet efter svenskernes hjemrejse. Dansk Røde Kors spurgte i det tyske udenrigsministerium, om det var muligt at koble sig på det svenske initiativ. Forespørgslen gik videre til UD og Bernadotte. Resultatet blev et ja. Svenskerne havde omsider indset, at man behøvede den danske bistand. En stor dansk kolonne på 33 busser, fjorten ambulancer, syv lastbiler og fire personbiler landede i Friedrichsruh dagen før halvdelen af det svenske detachment vendte hjem. Kort efter kom mere mandskab til, således at De hvide Busser og hele Røde Kors operationen fra 7.–8. april 1945 var en fælles dansk-svensk aktion, dog under svensk kommando. Frants Hvass blev øverste danske leder, og forhandlede i denne egenskab med såvel svenskere som tyskere. Udenrigsministeriet og Socialministeriet var repræsenteret ved hhv. Bjarne Paulsson og Finn Nielsen. Sidstnævnte var desuden chef for det danske mandskab. Den danske læge, Johannes Holm, der var forbindelsesled til svenskere og tyskere, havde tillige opnået et tæt samarbejde med SS-Obersturmbannführer Karl Rennau, forbindelsesofficer til Himmler. I det komplicerede forløb forud for redningen af jøderne i Theresienstadt kom Rennau sammen med Holm til at spille en fremtrædende rolle.

Sandheden om De hvide Busser?

Den 8. april frygtede de danske deltagere i aktionen, at hele forehavendet alligevel var ved at gå i vasken. Det tyske administrationsapparat var reelt brudt sammen, SS og Gestapo lå i indbyrdes kompetancestridigheder. Man fornemmede, at Bernadotte førte sit eget diplomatiske spil, ja, man var ligefrem bange for, at han på det seneste var blevet overbevist om, at hans møjsommeligt tilkæmpede ret til at samle de skandinaviske fanger i Neuengamme og derfra føre dem til Sverige, ville lide skibbrud, hvis han holdt fast ved at lade De Hvide Busser køre til Theresienstadt. Selv om Himmler og Kaltenbrunner havde accepteret ordningen, var modstanden på de underordnede niveauer markant, og Himmlers adjutant, Schellenberg skulle efter sigende have overbevist Bernadotte om det urealistiske i planen. I den nervøst-højspændte situation florerede rygter og formodninger, som først senere, da det hele var overstået, viste sig at ikke svare til det faktiske forløb.

I 1984 udsendte Johannes Holm sine erindringer om den danske indsats og om samarbejdet med det svenske detachment og – ikke mindst – om Bernadottes rolle forud for turen til Theresienstadt. Bogen, der fik titlen "Sandheden om de hvide busser", fortæller, at Bernadotte opgav Theresienstadt, og at man efter rådslagning med bl.a. Frants Hvass og Finn Nielsen besluttede at lade danskerne alene køre af sted. Problemet er blot, at da Holm umiddelbart efter befrielsen skrev en beretning

til Socialministeriet om Theresienstadt-forløbet, omtales denne frygt ikke med et eneste ord. Tværtimod skriver han her, at Bernadotte og svenskerne anstrengte sig mest muligt. Men noget om snakken må der have været. Det ligger fast, at det svenske UD anså forehavendet for så farligt, at man på det kraftigste frarådede det, og på et planlægningsmøde umiddelbart før Bernadotte fløj tilbage til Stockholm afviste han, at transporten til og fra Theresienstadt foregik som en ren dansk ekspedition. Da kolonnen den 12. april 1945 forlod hovedkvarteret i Friedrichsruh, var det med dansk-svensk mandskab i svenske busser.

Johannes Holms bog udløste en debat, som desværre, men ret forudsigeligt, kom til at dreje sig om "kampen om æren", hvilket ikke tjente sagen til ære, nemlig Bernadotte-aktionens enestående omfang og karakter. Holm var ikke ude på at bagtale eller nedvurdere den svenske indsats, han ville blot sikre, at den danske del af projektet fik tildelt en plads i historien, der svarede til det ydede bidrag. Man kan tilføje, at det svenske UD med sin officøse publikation fra 1956, "1945 års svenska hjälpkaktion til Tyskland" fremkaldte en vis undren i Norge og Danmark – man skal have luppen fremme for at få øje på omtalen af de to landes hjælpearbejde. Det er temmelig sikkert, at Socialministeriet med H.H. Koch og Finn Nielsen i spidsen ikke ønskede at kommentere Bernadotte-aktionen umiddelbart ved Besættelsens ophør. Danmark havde så meget at takke Sverige og Bernadotte for, at der ikke var nogen grund til at fremdrage hændelser, der i det store billede blot ville fremstå som upassende smågniderier. Holms lidet smigrende omtale af Bernadottes handlemåde omkring Theresienstadt passede ikke ind i dette mønster af taknemmeligheds-apologi, og det er formentlig årsagen til, at hverken Frants Hvass, H.H. Koch eller Finn Nielsen, der alle var i fuldt vigør i 1984, tog anledning til at korrigere Holm selv på 40 års afstand.

Udfrielsen

Blandt meget andet manglede man uheldigvis endnu den afgørende tilladelse fra RSHA i Berlin. Johannes Holm og Rennau kørte til Berlin for på stedet at klare problemerne. Takket være en ihærdig indsats, hvor mad, cigaretter og snaps i rigeligt mål var hovedbestanddele, blev de nødvendige papirer tryllet frem. Til danskernes umådelige lettelse viste det sig endvidere, at én ting var, hvad udenrigsministeriet i Stockholm anså for hensigtsmæssigt, noget andet var, hvad aktionsgruppen i Friedrichsruh bestemte sig for. Sven Frykman, den svenske leder af ekspeditionskorpsset, noterede med forståelig stolthed: "På den aftalte tid duvede den hvide kolonne forbi Friedrichsruh, hvor minister Richert [den svenske gesandt i Berlin] just førte en samtale med udenrigsministeriet i Stockholm. På grund af den tilspidsede situation påpegede man, at ekspeditionskorpsset ikke burde udsætte sig for alt for stor og unødvendig risiko, og da ministeren meddelte, at en tur ned til Theresienstadt skulle foretages, fik han besked på med al magt at søge denne rejse forhindret. Ministerens svar var blot: "Desværre kan jeg ikke gøre noget ved sagen. Jeg ser fra mit vindue, at kolonnen allerede er på vej sydover." "Den hvide kolonne, som Richert omtalte, var med lynets hast blevet udrustet den 12. april. En rullende armada bestående af 23 busser, 6 lastvogne, en køkkenbil, en værkstedsvogn, en kranbil, 3 personbiler og 3 motorcykler satte sig i gang. Tyskerne havde som modydelse krævet, at kortegen først skulle bringe 400 franskmænd fra Neuengamme til lejren Flossenburg i Bayern. Denne psykisk belastende byttehandel forsinkede ekspeditionen en kostbar dag, men som nævnt kom den hovedsageligt til at foregå med svensk materiel, altså benzindrevne køretøjer med gode dæk. Hvis danskerne havde gjort alvor af at køre med egne gengasdrevne busser, var turen blevet forlænget med et par dage hver vej og var nemt endt i en katastrofe.

Den 13. april 1945 om formiddagen ankom Johannes Holm og hans følgesvend Rennau i en af ekspeditionskorpsets personvogne til Kommandanturen i Theresienstadt. Med sig havde de stakken af behørigt underskrevne og stemplede papirer fra RSHA-hovedkvarteret i Berlin. Lejrkommandanten viste sig meget imødekommende, men stillede som betingelse for at frigive danskerne, at Rigsstatholderen i Prag, under hvem Theresienstadt sorterede, gav sit samtykke. Overrabbiner Max Friediger, der fungerede som de danske jøders leder, blev tilkaldt og fik af Johannes Holm besked på straks at opsøge alle danskerne og meddele dem, at de omgående skulle pakke deres sager og komme til "Slusen" i Jägerkasernen. Den lamslåede Friediger fik desuden at vide, at det danske Udenrigsministerium havde ordnet det således, at alle danske jøder og de såkaldte statsløse danske jøder, dvs. flygtningene, skulle overføres til Sverige. Den følgende aften ville en svensk transportkolonne komme og hente dem. Henad aften var alle samlet og ventede på, at busserne skulle nå frem til lejren.

Næste dag tog Holm og Rennau til Prag og indhentede Rigsstatholderens accept, og søndag den 15. april 1945 om formiddagen forlod danskerne Theresienstadt, ledsaget af musik fra det udkommanderede lejrоркестer og en skov af vinkende hænder. For de tilbageblevne jøder var danskernes afrejse et bevis på, at krigen snart var ovre og at de selv ville blive befriet. Men samtidig steg angsten for den nære fremtid

Turen op gennem det sønderbombede Tredje Rige, hvor især det endnu rygende Dresden gjorde et stærkt indtryk, forløb særdeles anspændt. Situationen var yderst farlig, og konvojledelsen var nervøs for, om det var muligt at passere fronten nord for Dresden, hvor Potsdam blev bombet sønder og sammen. I nødstilfælde ville man vende om og køre til Schweiz.

Med kun et døgn's forsinkelse og skånet for materielle uheld rullede kolonnen over grænsen til Padborg tirsdag den 17. april, og derfra videre over Odense og København med færgerne til Malmö, som man nåede dagen efter. Redningsaktionen var lykkedes over al forventning, næsten som ved et mirakel. Med i transporten var 293 danske jøder og 130 statsløse jøder. Ladt tilbage uden efterretning var to jøder, en fra hver kategori.

I Sverige blev danskerne sat i karantæne i to lejre, Tylösand og Strängnäs. Her i friheden, tæt ved Danmark og umiddelbart ved krigens afslutning, fik måneders frustrationer og angst frit løb. Lejrpsykosen bredte sig. Danskerne havde af forståelige grunde fået nok af lejr og var jævnt utilfredse med den behandling, svenskerne gav dem. De fandt det tankeløst, at færgekajen i Malmö afpatruljeredes af maskinpistolbevæbnede soldater, og at man stort set kun ville røre ved dem iført gummihandsker. I de to baraklejre, der var placeret i civilisationens udkant, blev mænd og kvinder endnu engang adskilt, maden var ikke overvældende og behandlingen distancerende. Det var derfor en stor lettelse for danskerne at kunne vende hjem i den første uge af maj 1945.

Tilbage til hverdagen

Med tiden gled de danske jøder tilbage i de sociale relationer, de var blevet revet ud af. Men i modsætning til andre kategorier af KZ-fanger, først og fremmest modstandsfolk, blev der hurtigt stille omkring jøderne. Den lave profil passede dem bedst. Utvivlsomt har bevidstheden om, at de som de eneste ikke kom i transport til gaskamrene i Auschwitz, gjort sit til. Takket være fødevarepakkerne lignede de ved hjemkomsten ikke udtærede muselmænd, så mon det nu også havde været så slemt

endda..... Krisehjælp eksisterede ikke for de hjemvendte KZ-fanger. Såvel familie som venner og arbejdskammerater forventede, at man efter lidt rekreation "tog sig sammen" og fungerede normalt.

Ud af de 481 danske Theresienstadt-jøder døde i alt 53, ingen af sult eller på grund af overgreb fra SS eller medfangers side. Alder, sygdom og psykisk knæk var dødsårsagerne. Kun en enkelt omkom i Auschwitz, sendt dertil fra Sachsenhausen på vej til Theresienstadt. Et par tal sammenligning: Fra Böhmen-Mähren deporteredes til Theresienstadt 75.661 jøder, fra Tyskland 41.900, fra Østrig 15.266, fra Holland og Danmark m.fl. 4.894. Heraf blev for over 60.000 tjekkoslovakiske jøder Theresienstadt en gennemgangslejr til udryddelsen i Øst, og i efteråret 1942 og – især – i maj og september/oktober 1944 blev imod alle løfter over 16.000 tyske jøder og over 7.500 østrigske jøder, i alt over 88.000 af indbyggerne i Theresienstadt, deporteret til Minsk, Riga, Lublin og Auschwitz. Heraf overlevede 3.500. Frem til 20. april 1945 "indleveredes" i alt 140.937 jøder til Theresienstadt. Heraf døde i ghettoen 33.521 og 23.000 overlevede, hvilket alt i alt sætter betegnelsen Vorzugslager i perspektiv.

De ydre, objektive forhold var klart i danskernes favør. Med den rigelige pakketildeling besad man en uvurderlig kapital. For mad kunne man købe sig til hvad som helst. Lige bortset fra visheden om at beholde sit liv. Først og sidst var den daglige angst for at blive sendt i transport undergravende. Ældsterådet kendte til gaskamrene, men denne viden blev helt bevidst foreholdt ghetto-beboerne. Man frygtede en ukontrollabel panikreaktion. Det danske medlem af Ældsterådet, Max Friediger vidste besked, og enkelte blandt de prominente danske jøder, bl.a. Morits Oppenheim, var også orienteret. Alle holdt tæt. Aftalen mellem Best og Eichmann om, at danskerne ikke ville blive sendt til Polen, kendte man af gode grunde ikke. Og havde man i øvrigt kunnet stole på den? Ghetto-tilværelsens virkelighed levned ingen plads for godtroenhed. I sin erindringsbog Menneskefælden (1981) giver Mélanie Oppenheim, gift med Morits Oppenheim, imidlertid et indblik i den del af Transportkolonnens arbejde, der umuligt kunne andet end bekræfte rygterne om det virkelig indhold af Arbeitseinsatz i østområderne: "Jeg var meget nær på hele den aktion mange gange. Jeg skulle fjerne proteserne. Har De nogensinde taget et øje ud af et levende menneske? Et glasøje? Tænder, der blev sorteret nøjagtigt. De kunstige arme skulle ligge til højre. Benene skulle ligge til venstre. Reservedelene skulle bruges igen til Tysklands nuværende soldater." Enhver, der deltog i denne uhyrlige afrejseprocedure, måtte uundgåeligt stille sig selv spørgsmålet: Hvordan kan man arbejde uden arme, uden ben? Og dernæst, som Mélanie Oppenheim, drage den påtrængende konklusion, "at de enten sultede ihjel eller døde på anden måde, var vi temmelig sikre på."

Den nærliggende sammenligning mellem forholdene for kommunister i Stutthof, politifolk i Neuengamme, sabotører i Dachau og jøder i Theresienstadt ender nemt med at blive en sammenligning mellem så umålelige størrelser som lidelsens omfang og karakter.

Men ved at fastholde en lav profil medvirkede de danske jøder til på forunderlig vis at holde den nazistiske propaganda om mønsterghettoen Theresienstadt levende langt ud over sin egen tid.

Udvalgt litteratur

Adler, H.G.: Theresienstadt 1941–1945. Tübingen 1960, er hovedværket, som alle læner sig op ad. Adler var selv Theresienstadt-fange og sikrede sig ved ghettoens

opløsning en mængde kildemateriale. Sammen med andet centralt materiale er dele heraf offentliggjort i bogen Die verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente. Tübingen 1958.

Bondy, Ruth: "Elder of the Jews." Jakob Edelstein of Theresienstadt. N.Y. 1989, er en bevægende biografi, fyldt med mange faktuelle oplysninger. Bondy var selv tjekkisk Theresienstadt-fange og overlevede Auschwitz.

Friediger, Max: Theresienstadt. Kbh. 1946, er en samtidig fremstilling fra overrabbinerens hånd. Den indeholder en række nyttige faktuelle oplysninger. Desværre løfter den ikke sløret for det helt centrale, af kritikere betegnet som kollaboratoriske, arbejde, der foregik i Ældsterådet, hvor Friediger havde sæde.

Meyer, Corrie og Sven: Theresienstadt – det iscenesatte bedrag. Erindringer fra nazisternes "mønsterlejr". Udgivet af Hans Sode-Madsen. Kbh. 1991, baserer sig på dagbogsnotater, kommer tæt på hverdagslivet og fortæller om den særlige status, danskerne nød i ghettoen. Skildringen er båret af en optimisme og et lyssyn, der i nogle jødiske kredse opfattes som overdreven og ude af takt med virkeligheden.

Persson, Sune: "Vi åker till Sverige". De vita bussarna 1945. Stockholm 2002, er en grundig, meget læseværdig og velskrevet fremstilling, der kommer godt omkring også den norske og danske indsats. Sune Persson har haft adgang til nyt materiale fra Bernadottes privatarkiv. Bogen er et klart defensorat for Bernadotte, og "skurken" er foruden det svenske udenrigsministerium og dets chef, Christian Günther, nutidens historieløshed.

Billedtekster

Indsættes s. 34: Under Røde Kors kommissionens besøg den 23.6.1944 tog den schweiziske delegerede Maurice Rossel en række snapshots. Her af legepladsen. De fremviste børn var en uge i forvejen ankommet fra Frankrig og så derfor pæne og velnærede ud. Et par måneder senere sendtes de til gaskamrene i Auschwitz.

Taget fra : Hans Sode-Madsen (red.): "I Hitler-Tysklands Skygge, Dramaet om de danske jøder" (Aschehoug 2003